

**TSENGULUSO YA KUSHUMISELE KWA MIRERO NA MAIDIOMA
KHA VHAFUMAKADZI KHA MAŊWALWA A NETSHIVHUYU NA
SIGOGO**

nga

MUDAU THIVHULAWI SARAH

Mushumo uyu wo netshedzwa u fusha tshipiḁa tsha ḁhoḁea ya digirii ya

MASTER OF ARTS

kha

MUHASHO WA NYAMBO

fhasi ha

TSHIKOLO TSHA NYAMBO NA VHUDAVHIDZANI

YUNIVESITHI YA LIMPOPO

MUFHAḁUSI WA MUSHUMO WOḁHE : PHROFESA R.N. MAḁADZHE

SHUNDUNTHULE : 2015

MUANO

Nḡe, Thivhulawi Sarah Mudau, wa tsaino i re afho fhasi, ndi ita muano wa uri mushumo wa *Tsenguluso ya mirero na maidioma kha vhafumakadzi kha maṛwalwa a Nḡetshivhuyu, M.J. na Sigogo, N.E.* ndi wanga, we nḡe muḡe nda tou kuvhanganya nahone mushumo uyu a u athu u ḡekedzwa kha yunivesithi ifhio kana ifhio. Maṛwalwa e nda a shumisa ndo a sumbedza nga u tou a buletshedza kha bugutshumiswa.

TSAINO

DATUMU.....

VHUḐIKUMEDZELI

Mushumo uyu ndi u kumedzela vhabebi vhanga, Vho Mafandyoni Piet Mudau na Vho Tshinakaho Mudau. Ndi dovha nda u kumedzela zwi hulusa kha vhana vhanga Phumudzo Bridgette na Salani Charlotte Nemuḑaḑuni; ndi sa hangwi na vhaḑuhulu vhanga Phumu Anzanizwivhuya na Wavhuḑali Mudzusi. Mushumo uyu woḑhe ndi dovha u u kumedzela kha vhathu vhoḑhe vhane vha ḑikukumusa nga luambo lwavho lwa ḑamuni.

DZINDIVHUWO

Ipfi Ja Mudzimu Ji ri ri vhe na dzindivhuwo kha zwoṭhe. Nḡe ndi vhona zwo fanela uri ndi ṅekedze dzindivhuwo vhathu vhoṭhe vho shelaho mulenzhe vha ita uri ṭhoḡisiso iyi i swike afha hune ya vha hone mushumo wa vha wo khunyelelaho.

Ndi ranga nga nṭha ha zwoṭhe u livhuwa Mudzimu we nga pfariso yawe a nkonisa nga ṅdila dzoṭhe u swika ndi tshi fhedza ṭhoḡisiso iyi. Thendo ndi dzawe.

Ndi livhuwa Muhasho wa Nyambo dza Limpopo zwi hulusa Dini wa Fakhalthi ya Dzinyambo Phrofesa Vho R.N. Maḡadzhe, ndi ri a vha ntshileli. Mudzimu kha vha farise a tou inga phaṭhutshedzo dzi tevhukane dzi dovhe dzi tou fhalala. Ndi livhuwa vhukoni ha u fhembeledza, lufuno lwa vhathu na mushumo, na u ṭuṭuwedza hoṭhe musi ndi khou neta na u thoma ndi sa athu u thoma. Nḡamusi khezwi ndima yo vulea, ndi nayo M.A. ngavho.

Ndi ḡo vha ndi songo ita zwo linganaho arali ndi sa livhuwa zwi hulu khotsi anga Murenani Vho Dok Mavhungu Abel Mafukata. Vho vha muṭuṭuwedzi muhulu na u tou vha mususumedzi wa heyi digirii musi vha tshi ri ndo shavha tshikolo ndi songo fhedza. Ndi ri ndi tshe hone.

Ndivhuwo dzanga ndi dzi livhisa kha vhasidzana vhanga ndi vha funaho vha funeaho Phumudzo na Salani. Vho ntikedza nga afho hune vha kona vha tshi dzulela u mmbudza uri ndi ḡo zwi kona, ndo no kona zwinzhi. Ndi livhuwa u fulufhelwa hu ngafho. Khavho ndi ri farelelani kha pfunzo ngauri a i hulelwi nahone ndi munna a sa ṭali.

Ndivhuwo dzanga dzi ḡo vha dzi gake arali nda sa livhuwa vhathu vhe vha ntikedza nga ṅḡila dzo fhambanaho. Ndi livhisa ndivhuwo dzanga kha mushavhi Vho K.G. Mathivha, vho vha muṭuṭuwedzi muhulu. Vho Dok T.K. Rankhododo vho nthusa zwi hulu a thi na maipfi o linganaho. Vho M.J. Phungo, thuso yavho yoṭhe ndo i vhona. Mufumakadzi Vho K. Mafune, vho nnyita muthu. Mushumisani Phumudzo Bonyane o imaima nazwo zwi tshi nga ndi zwawe, ngoho vho shumesa. Ndi sa hangwi na Kanoba, O. we a ḡidinesa, thuso yawe ndo i vhona. Kha avha vhoṭhe ndi ri kha zwi vha nakele.

Vhathu vhoṭhe vhe vha shela mulenzhe kha u ita uri mushumo uyu u vhuye u khunyelele naho ndi songo vha bula nga madzina afho nṭha, ndi a vha livhuwa. Ndi sa hangwi na vhoṭhe vhe vha vha vha tshi lwisa u vha zwiimaphanḁa zwa u bvelela ha mushumo hoyu, na vhone vho nthusu uri ndi konḁelele.

MANWELEDZO

Ngudo ino yo sumbedza uri ho shumiswa mirero na maidaoma manzhi kha u bvukulula vhuvha na nzulele ya vhafumakadzi kha mañwalwa a Ntshivhuyu, M.J. na Sigogo, N.E. Ngudo yo tumbula uri kanzhi mirero na maidaoma zwi shumiswa kha u tsikeledza vhafumakadzi fhethu hunzhi: mishumoni, mbinganoni, lufunoni na kha mavhusele. Tsikeledzo iyi i vha ya muhumbulo khathihi na ya namani. Naho zwo ralo, ngudo yo wana uri hu na huñwe hu si gathi hune mirero na maidaoma zwa tuñwedza vhutshilo havhuñi kha vhafumakadzi. Magumoni azwo, ngudo i themendela uri vhafumakadzi vha fanela u farwa zwavhuñi, nge vha vha vhatu u fana na vhanna.

ZWI RE NGOMU

MAFHUNGO	SIATARI
NDIMA YA U THOMA	1
1.1 MVULATSWINGA	1
1.2 MUTHEO	1
1.3 THAIDZO	2
1.4 TSENGULUSO YA MANWALWA	3
1.4.1 Ṭhalutshedzo ya mirero	3
1.4.2 Ṭhalutshedzo ya maidioma	4
1.4.3 Ṭhalutshedzo ya u tambudza	5
1.4.4 Ṭhalutshedzo ya mufumakadzi	6
1.5 MUTHEO WA THYIORI	7
1.6 NGONA	8
1.6.1 Nyolo ya tsenguluso	8
1.6.2 Kukuvhanganyeke kwa mafhungo	8
1.6.3 Ngona ya phuraimari	8
1.6.4 Ngona ya sekondari	8
1.7 TSENGULUSO YA MAFHUNGO	9
1.8 NDIVHO	9
1.9 ZWIPIKWA	9
1.10 U SAUKANYA NA ṬHODḐISISO YA MANWALWA	9
1.11 MAGA A VHUDIFARI	9
1.12 NDEME YA TSEDZULUSO	10
NDIMA YA VHUVHILI	11
2.1 MVULATSWINGA	11
2.2 ṬHALUTSHEDZO YA MIRERO	11
2.3 TSHAKHA DZA MIRERO	13
2.3.1 Mirero i no ṭuṭuwedza na u khuthadza	14
2.3.2 Mirero l no kaidza tshiṭuhu, vhumbulu na zwitshele	14
2.3.3 Mirero ine ya vha na vhushaka vhukati ha vhatu	15
2.3.4 Mirero ine ya holedza na u rovhedza	16
2.3.5 Mirero ine ya nyadza na u ḑihudza	16

MAFHUNGO**SIATARI**

2.3.6	Mirero i no elana na zwa mupo	17
2.3.7	Mirero i no amba nga zwipuka na zwikhokhonono	17
2.3.8	Mirero i no amba nga zwipiḡa zwa muvhili	18
2.3.9	Mirero i no sumbedza khuliso	18
2.3.10	Mirero i no sumbedza vhudodo	19
2.4	MAIDIOMA	19
2.4.1	Ṭhalutshedzo ya maidioma	19
2.4.2	Tshakha dza maidioma na tsumbo dza maidioma a hone	20
2.4.2.1	Maidioma na ṭhalutshedzo dzao a sa dzhii thangi U-	20
2.4.2.2	Maidioma a no thoma nga thangi U-	21
2.4.2.3	Maidioma a no amba nga dziphukha	21
2.4.2.4	Maidioma a ambaho nga mirado ya muvhili	22
2.4.3	Maidioma a sumbaho dakalo	22
2.4.4	Maidioma a u sumba u sinyuwa	22
2.4.5	Maidioma a sumbedzaho vhushaka	23
2.4.6	Maidioma o no sumbedza vhubva	23
2.4.7	Maidioma a u sumbedza vhushai	23
2.4.8	Maidioma a no sumbedza ṭhonifho	23
2.4.9	Maidioma a no amba nga ṭhuthuwedzo	23
2.5	ḐIRAMA	24
2.5.1	Ṭhalutshedzo ya ḡirama	24
2.5.2	Tshakha dza ḡirama	24
2.5.2.1	Lushaka lwa zwililo	24
2.5.2.2	Lushaka lwa maseo	25
2.5.2.3	Lushaka lwa vhulombo	25
2.5.2.4	Lushaka lwa fasi	25
2.5.2.5	Lushaka lwa ḡikhaulambilutseisi	25
2.5.2.6	Ḑirama ya radio	25
2.5.2.7	Ḑirama ya thelevisheni	26
2.5.2.8	Ḑirama ya u vhala	26
2.6	PULOTO	26
2.6.1	Ṭhalutshedzo ya puloto	26

MAFHUNGO	SIATARI
2.6.2 T̄halutshedzo ya zwip̄da zwo vhumbaho puloto	26
2.6.2.1 Mathomele	26
2.6.2.2 U bveledza mafhungo	27
2.6.2.3 Maṭhakhe	27
2.6.2.4 Thasululo	27
2.7 THERO	27
2.7.1 T̄halutshedzo ya thero ya bugu	27
2.8 MANWELEDZO A DZIBUGU	28
2.8.1 Tshithuḍivha nga Netshivhuyu	28
2.8.2 <i>La ḍa hafha li a kovhela</i> nga Sigogo	29
2.9 THYIORI YA FEMINIZIMU	31
2.9.1 Tshakha dza feminizimu	32
2.9.1.1 Feminizimu ya mbofholowo	32
2.9.1.2 Feminizimu ya matshilisano	32
2.9.1.3 Feminizimu ya u kokodzela thungo	32
2.9.1.4 Feminizimu u ya nga mvelele	32
2.9.1.5 Ecofeminism	33
2.9.1.6 Feminizimu u ya nga thundu/ndaka	33
2.9.1.7 Feminizimu ya vhukati	33
2.9.1.8 Feminizimu ya Amazon	33
2.9.1.9 Vha u ḍikhethulula	34
2.10 MVALATSWINGA	34
NDIMA YA VHURARU	35
MIRERO YA TSIKELEDZO YA VHAFUMAKADZI	35
3. MVULATSWINGA	35
3.1 MIRERO YA U TSIKELEDZA SIANI ḶA NZEO	35
3.2 MIRERO INE YA TSIKELEDZA SIANI ḶA ZWIPFI	43

MAFHUNGO	SIATARI
3.3 U TAMBUDZWA SIANI LA MBEBO	46
3.4 U TSIKELEDZWA SIANI LA U AMBA VHUPFIWA HAU	48
3.5 U TSIKELEDZWA LWA U TSITSELWA FHASI KHA TSHITSHAVHA	50
3.6 MIRERO YA U TUTUWEDZA NA U MAANDAFHADZA VHAFUMAKADZI	51
3.7 MAGUMO	54
 NDIMA YA VHUᅇA	 57
MAIDIOMA A TSIKELEDZO YA VHAFUMAKADZI	57
4.1 MVULATSWINGA	57
4.2 MAIDIOMA ANE A TSIKELEDZA SIANI LA MBEBO	57
4.3 MAIDIOMA ANE A TSIKELEDZA SIANI LA U AMBA VHUPFIWA HAU	60
4.4 MAIDIOMA ANE A TSIKELEDZA SIANI LA MUHUMBULO	63
4.5 MAIDIOMA ANE A TSIKELEDZA SIANI LWA ᅇAMA	65
4.6 MAIDIOMA ANE A TUTUWEDZA VHAFUMAKADZI SIANI LA ZWA MBEBO	67
4.7 MVALATSWINGA	69
 NDIMA YA VHUᅇANU: MVALATSWINGA	 71
5.1 MARANGAPHANᅇA	71
5.2 MANWELEDZO	71
5.3 MAWANWA	72
5.3.1 MAWANWA A SIANI LA MVELEDZISO YA LUAMBO	72
5.3.2 MAWANWA A SIANI LA MATSHILISANO	73
5.4 THEMENDELO	74
5.5 PHENDELO	76
BUGUTSHUMISWA	77

NDIMA YA U THOMA

1.1 MVULATSWINGA

Mirero na maidioma zwo vha zwi shumiswaho tsha kale na kale zwi tshi tšalutshedzwa nga vhathu vhahulwane u bva kha murafho muñwe u ya kha muñwe. Mirero na maidioma kwo vha kuambeke ku shumiswaho nga tshakha dzo fhambanaho dzi ambaho nyambo dzadzo ro katela na Vhavenda. Milubi (1996:150) u dzhia mirero sa kuambeke kwa vhuṭali nahone kune ku tshi ṅwaliwa a ku tei u shandukiswa tshivhumbeo, nahone zwine ya amba zwi dzhiwa i ngoho. Tsumbo: *Khuhu ya phambo a i imbi mutsho*. Zwi dzhiwa zwi ngoho uri musadzi ha tei u ḡiambisela munna ane a mu funa. Mirero i tshi ambiwa i ṭoda tšalutshedzo sa izwi i sa tou buletshedza zwine ya amba zwone. Zwo ralo na kha maidioma na one a amba nga luambo lwo dzumbamaho lune muambiwanae arali a sa pfesesi luambo lwa Tshivenda a nga si tou pfesesa zwine zwa khou ambiwa.

Mirero na maidioma zwi na mishumo yo yaho nga u fhambana, ngauralo tšhodisiso iyi i ḡo sedza mirero na maidioma ane a vha a tshi amba nga ṅḡila ine vhafumakadzi vha pfa vho vhaiwa kana vho tsitselwa tshirunzi tshavho fhasi. Milubi (1996:150) u ṅea tsumbo ya murero u no vhaiwa une wa ri *Nyamuvhuya ha shai thando a sa vha mbava ndi muloi*. Zwa rali, mufumakadzi u vha o no pomokwa vhuloi.

Netshivhuyu (1991:28) u shumisa ḡidioma ḡa u ri *matakadza mbiluni ndi ṅwana* zwine zwa tou ṅaṅa u vhaiwa mufumakadzi a sa bebi.

Ngauralo, tšhodisiso hu ḡo itwa ya u sedzulusa kushumiselwe kwa mirero na maidioma ho sedzwa kufarelwe kwa vhafumakadzi nga mirero na maidioma ane a tsikeledza na u sa maandafhadza vhafumakadzi.

1.2 MUTHEO

Mutheo wa tsenguluso iyi wo thoma musi muṭodisisi o vha na nyambedzano na vhafumakadzi vhaṭuku mbinganoni dzavho, vhane vha khou tambudzwa nga idzo mbingano. Tshiitisi tsha u vhaiwa uho, hu u pfesesa havho na u tšhonifha Vho-mazwale na mashaka vhane vha ri vha tea u kongelela vhuhadzi ngauri murero wa Tshivenda u tshi ri *vhuhadzi ndi ṅama ya thole, ya fhufhuma ri a fhunzhela*. Khuba (1983:21) u khwaṭhisedza nga u amba uri musadzi ha koni u tšaliwa nga munna

wawe arali hu songo tou pfi u muloi ngauri munna u vha o bvisa . Ngauralo, zwa vho sia zwi tshi amba uri musadzi u do tea u dzula henefho naho nyimele i tshi khou konḡa.

Muḡodisisi musi a na nyambedzano na muḡwe mufumakadzi o do mu anetshela nzulele yawe. Uyo mufumakadzi o do sumbedza uri ene u a shuma, fhedzi munna wawe ha mu tendeli a tshi shumisa garaḡa yawe ya u hola ngayo. Iyo garaḡa i fariwa nga munna wawe. Mufumakadzi uyo o sumbedza uri ha koni u langa tshelede yawe nahone ha koni u amba ngazwo ngauri u musadzi o ḡa nga kholomo nahone hu pfi munna ndi ḡhoho ya muḡi. Tshelede yawe i shumiswa nga munna wawe kha vhaḡwe vhasadzi. Musi a tshi vhilaela nga hazwo u humbudzwa murero u no ri *muthu ndi nḡou ha ḡi muri muḡwe fhedzi*.

Zwauri vhafumakadzi vha khou tambudzwa na u kandedzwa a zwi vhuyi zwa timatimisa. U tambudzwa ha vhafumakadzi hu anzela u ambiwa nga hazwo kha dzithelevisheni na dziradio. Huḡwe hu a tou dovha ha ḡwaliwa na kha dzigurannḡa dzo fhambanaho sa *Daily Sun* na *Sowetan* sa tsumbo.

Vhaḡwali vha Tshivendḡa na vhone a vho ngo salela kha fhungo ḡi. Ri wana u tambudzwa ha vhafumakadzi kha maḡwalwa a Maumela (1954:56), Madima (1956), Milubi (1983) na vhaḡwe. U tambudzwa uho, hu sumbedzwa nga nḡila dzo fhambanaho sa kuolelwe kwa vhabvumbedzwa, fhethuvhupo, khudano na kushumiselwe kha luambo.

ḡhoḡisiso iyi i do ombedzela kushumiselwa kha mirero na maidioma kha tsikeledzo ya vhafumakadzi kha maḡwalwa a Netshivhuyu (1991) na Sigogo (1995). Maḡwalwa enea ndi *Tshithuḡivha* (Netshivhuyu, 1991), na *ḡa ḡa hafha ḡi a kovhela* (Sigogo, 1995).

1.3 THAIDZO

Naho mirero na maidioma zwi zwithu zwavhuḡi zwa luambo, hu ḡi vha na mirero na maidioma ane a sia vhafumakadzi vha tshi vha vho tsikeledzwaho kana u sa vha na vhpfiwa kha kutshilele kwavho. Murero u fanaho na *vhiḡa ḡa musadzi ḡi vhuhadzi hawe* u naḡisa na u ḡuḡwedza u tambudzwa ha vhafumakadzi. Zwi sia zwi tshi amba uri naho zwithu zwa konḡa kana u vhifha hani muḡani, mufumakadzi u tea u kondelela zwoḡhe.

Mirero i no nga iyo, i tūtuwedza vhañwe vhanna u vhaisa na u kondisela vhafumakadzi vha tshi ðivha uri hu na mirero i no tikedza zwiito zwavho. Ra nga sedza na murero u no fana na u no ri *kholomo ya ndila a i fhedzi hatsi*, u tou nānisa vhuḍifari vhu si havhuḍi ha munna ngeno mufumakadzi a tshi khou shengela.

Muḥodisisi u vhona hu na thaidzo kha vhafumakadzi vhane vha konḍelela u vhaiswa nga Vhomazwale vhavho na mashaka avho vhane vha dzulela u vha rovhedza nga mirero iyo ya tsikeledzo.

Naho hu na ḥhoḍisiso nga mirero na maidioma hu nga vha hu songo itwa zwa gumaho lini, zwenezwo ḥhoḍisiso iyi ndi ya ndeme vhukuma sa izwi i tshi ḍo bvisela khagala maidioma na mirero ine ya tsikeledza na u vhaisa vhafumakadzi.

1.4 TSENGULUSO YA MAÑWALWA

Tsenguluso ya mañwalwa i ḍo itwa hu tshi sedzwa mañwalwa ane a vha a teaho nahone a elenaho na ḥhoho ya tsenguluso ye ya nangwa. Muñwali Bless (2009:24) u amba u ri mañwalwa a ḥhoḍisiso a wanala nga u vhalala tshiñwe na tshiñwe tsho anḍadziwaho tshine tsha anana na ḥhoho ya ḥhoḍisiso.

Kobus (2011:26) u engedzedza nga u sumbedza uri muḥodisisi u tea u dzhia ḷiga ḷithihi a tshi isa phanḍa u ya u wanulula magake vhukati ha zwo no ḥhoḍisihawo zwi elanaho na ḥhoho yeneyo ya ḥhoḍisiso na zwithu zwi sa athu u ḥwalihawo zwi elanaho na ḥhoho yeneyo ya ḥhoḍisiso.

De Vos, Strydom, Fouché and Delpont (2005:123) vhone vha ri “*A review of literature is aimed at contributing towards a clear understanding of the nature and meaning of the problem that has been identified*”.

1.4.1 Ṭhalutshedzo dza mirero

U ya nga Wolfgang na Dundes (1981:14), ṭhalutshedzo ya mirero a i shanduki. Mirero i ṭalutshedzwa sa kuambeke kwa kale na kale ku sa shandukiho, kupfufhi, ku re na vhuḗfa na muḥo nahone ku re na ngoho khakwo. Izwi zwi khwaḥisedzwa nga Kgobe na Moropa (2001:24) vha tshi ri:

A proverb is a short, generally known sentence of the folk which contains wisdom, truth and morals and traditional views in a metaphorical fixed and memorable which is handed down from generation to generation.

Nevhuṭalu (2015:97) u dzhia mirero sa kuambeke ku bvukululaho zwithu nga ndila yone yo dzumbamaho nahone i sa shanduki. Milubi (1996:150) u ṭalutshedza mirero sa kuambeke kwa kale na kale kwo ḡalaho vhuṭali. U dovha a sumbedza uri mirero yo pfuma vhuṭali nahone tshivhumbeo tsha hone a tshi tei u shandukiswa. Muṅwali u dovha a khwaṭhisedza nga u ṅea mishumo ya mirero sa ine ya kaidza vhahulwane na vhaṭuku, ya sumba ndila yoneyone yo teaho ya vhutshilo; ngauralo, ya dovha ya vho tou shuma sa tshivhoni tsha u vhoneṭshela vhutshiloni.

Muṅwali Khuba (1983:4) u sumbedza mirero i ndila ya u amba zwo livhanaho na luambo lwonolwo zwa sia u ri ṭalutshedzo ya murero zwi tshi bva kha zwe murero wa dzulisa zwone. Muthu a sa ḡivhiho luambo u fhedza a sa koni u pfesesa zwine murero wa amba zwone zwa kona u pfesesa nga muthu wa luambo lwonolwo.

Krappe (1930:143) ene u ṅea ṭalutshedzo dza mirero sa kuambeke kupfufhi nahone mirero iyo i na zwine ya amba zwone. Tsumbo dza mirero kha Milubi (1996:151-153):

- A lu khwaṭhi fhedzi lununḡu lu khwaṭha na thanda ngomu.
- Muthu ndi ṅdou ha ḡi muri muṅwe fhedzi.
- Ngwana-wa-ila, wa shaya wa lila.

1.4.2 ṭalutshedzo ya maidioma

Maidioma a na ṭalutshedzo dzo fhambanaho. Maidioma a ṭalutshedzwa sa kuambeke kwo dzumbamaho ngauri zwi ambiwaho nga maidioma a zwiho khagala lune zwi ambiwaho zwi a ṭoda ṭalutshedzo (Milubi, 1983:165).

U ya nga ha tshivhumbeo, maidioma ha tou vha na tshivhumbeo tshi sa shanduki sa mirero. Tshivhumbeo tsha maidioma tshi a shanduka. Vhunzhi hao a thoma nga thangi **U-** ya kilasi ya vhufumi ṭhanu:

Tsumbo:

- U beba a si u ka muroho.
- Vhana vha wela tshivhasoni.
- Zwi bva mikandoni.
- O mama mme vha tshi penga.

Guma (1967:66) u tšalutshedza maidioma nga nđila iyi: *as characteristic of indigenous expression whose meaning cannot be ordinarily deduced or inferred from knowledge of the individual words that make them up.*

A tshi amba nga tshivhumbeo, u sumbedza maidioma a sa tou vha na tshivhumbeo tsho tou raloho tshine maidioma a dxiimisa ngatsho. Mishumo ya maidioma ndi u nakisa luambo sa mirero.

Kgobe na Moropa (2001:126) vha dzhia ipfi la liidioma li tshi livhiswa na luambo lwonolwo kana lushaka lwonolwo kana zwa dzhiwa u ya nga kuñwalele kwa muñwali zwo tšanganedzwa nga luambo lwonolwo.

1.4.3 Tšalutshedzo ya u tambudza

Hornby (1997:6) u tšalutshedza u tambudza hu kufarele ku si kwavhuđi, ku vhaihaho, kwa tshiñuhu ku tshi itelwa muñwe muthu. U tambudzwa uho hu nga itwa nga nđila dzo fhambanaho dzine muñodisisi u do kona u dzi vhekanya nga u fhambana hadzo.

Tshakha dzo fhambanaho dza u tambudza

Hu na tshakha dzo fhambanaho dza u tambudza vhathu. Kha dzenedzo na vhafumakadzi huñwe vha a wanala vha tshi tambudzwa ngadzo. U ya nga vhañwali vha *Project PAVE (undated), 6 types of abuse (online) Denver, 4130 St, Suite c. Co 80211 ([http://www.projectpave.org/6-types of abuse](http://www.projectpave.org/6-types-of-abuse))* yo tšanganedzwaho nga 2015-05-15, i sumbedza tshakha dza rathi dza u tambudza dzo yaho nga u fhambana dzi tevhelaho:

(a) **U tambudza lwa zwipfi**

Afha ndi hune muthu a tambudzwa nga ndila ya u semiwa, u shoniswa vhukati ha vhathu, u sa thetsheswa na u sa thonifha vhupfa hawe, u tsitselwa fhasi na zwiñwe zwinzhi.

(b) **U tambudzwa lwa nama lu vhonehlo**

Ndi musi muthu a tshi rwiwa, u thivhelwa ndila, u kokodziwa nga mavhudzi, u thivhelwa u wana dzilafho, u thavhiwa nga lufhanga na zwiñwe zwi kwameaho.

(c) **U tambudza nga maipfi**

Musi muthu a tshi vhidza muñwe nga maipfi a si avhudi, u tavhelwa mukosi, u shumiselwa matamba, u tatiswa khani hu sa gumi na zwiñwevho.

(d) **U tambudzwa lwa vhudzekani**

Izwi zwi katela u tshipiwa, u dzheniswa kha zwa vhudzekani u sa funi. U sedza mufunwa wau a kha zwa vhudzekani na muñwe wo sedza, u kombetshedza u dzhena kha zwa basikopo dzi sumbaho zwa vhudzekani.

(e) **U tambudza muhumbulo**

Zwi katela u tambudza nga u zwifhelwa, u shandukisa zwithu zwa nga zwo khakhiwa nga iwe, u shushedzwa kha vhabebi, khonani na vhagudi nga iwe. U pfi muthu o xedza muhumbulo.

(f) **U tambudza kha sia ja masheleni**

Afha ndi hune muthu a dzhielwa masheleni, u vulelwa tshikwama tsha mbulungo ya masheleni iwe u si na ndango khayoy, u semelwa ndila ya u shumisa masheleli, u thivhelwa u shumisa goloi, u dzhia zwiokolodo zwothe zwa vha nga fhasi ha dzina lau, u sa tendelwa u dzhena tshikolo na zwiñwe zwinzhi.

1.4.4 Thalutshedzo ya mufumakadzi

U ya nga Hornby (1997:1755) 'mufumakadzi' u thalutshedza sa mualuwa wa mbeu ya tshisadzini kana a thalutshedzwa sa mufarisi wa zwa vhudzekani.

Thalutshedzo idzi dzothe dzo newa hu tshi tevhelwa thoho ya thodisiso ya tsikeledzo ya vhafumakadzi nga kuambele kwa mirero na maidioma.

1.5 MUTHEO WA THYIORI

Muṭodisisi u ḡo shumisa mutheo wa thyiori wa feminizimu. Muṅwali Milubi (1996:214) u sumbedza “Thyiori ya femenzimu” hu thyiori ine ya lwela mbofholowo ya vhafumakadzi. Iyi mbofholowo vho tou i lwela vhone vhaṅe vhafumakadzi vho vhona u dzhielwa fhasi havho. Vhafumakadzi kha mvelele nnzhi dza lijhasi vha dzhielwa fhasi nga vhanna zwa ita uri vha si kone u bveledza maṅwalwa avho. Hezwi zwo tikedzwa nga muṅwali Virginia Woolf. Femenizimu zwi dzhiwa hu lutendo lwa uri munna na mufumakadzi vha tea u newa zwikhala zwa u eḡana na ndugelo [vhothe] dza u eḡana.

U dzhielwa fhasi ha vhafumakadzi nga vhanna zwi kha masia manzhi a vhutshilo, hu tshi katelwa ikononi, polotiki, pfunzo, mishumo na miṭa. Hezwi zwo ita uri vhafumakadzi vha ime lurandala vha tshi sumbedza uri a hu na muthu ane a vha nṭha ha muṅwe, vathu vhothe kha vha dzhiwe vha tshi fana, hu nga vha e munna kana e mufumakadzi.

Thyiori heyi i ombedzela hezwi; naho ri tshi ḡo tou bula zwiṅwe zwazwo.

- Munna na musadzi vha a eḡana.
- Vhurangaphanda ha polotiki, zwikoloni, mamagani, na hothe hu fanela u dzhiela nṭha na vhafumakadzi.
- Zwauri thoho ya muḡi ndi munna zwi fanela u fhela.
- Mishumo ya hayani a si ya vhafumakadzi vhe vhothe, na vhanna vha tea u thusa nga maanda zwo katela u bika, u kuvha na u lela vhana vhavho.
- Mufumakadzi na munna vha songo malana tshipikwa hu u itela vhana, kha vha malane zwihulwane hu lufuno.
- Arali hu sa wanali vhana muḡini, mulandu u songo vha na mufumakadzi.
- Zwa u vhidza vhafumakadzi “Mrs” na “Miss” zwi tea u fa ngauri zwi na tshitalula.
- Zwa u bviswa ha masheleni a u mala, vha no ima na iyi thyiiori, vha vhona hu tshi nga ndi u rengisa muthu sa kholomo.

1.6 NGONA

Tḥoḍisiso iyi i ḍo shumisa ngona ya kḥwaḷithetivi. Muḥwali Kobus (2011:51) u kḥwaḥisedza uri ngona iyi ya kḥwaḷithetativi i kwamea kha u pḥesesa maitete a vḥutshilisani na mvelele zwo sedzana na nḍila ya maitete zwiḥulwane hu tshi bvukululwa mbudziso dza u ri ndi ngani. Nga ngona hei, ri dovha ra guda vḥathu na maitete, na vḥa shelaho mulenzhe kha fhethu hune vḥa dzula hone nga maanḍa ho sedzwa ḥḥalutshedzo na kudzhielwe kwa zwithu.

1.6.1 Nyolo ya tsenguluso

Tsenguluso iyi i ḍo shumisa nyolo ya ḥḥalutshedzo vḥunga muḥoḍisisi a tshi ḍo ḥḥalutshedza u tambudzwa ha vḥafumakadzi ho fhambanaho hune ha bviselwa khagala nga maḥwalwa a Nḥtshivhuyu (1991) na Sigogo (1995).

1.6.2 Kukuvhanganyele kwa mafhungo

Musi muḥoḍisisi o no wana thaidzo yawe ya ḥḥoḍisiso, na u sumbedza tshishumiswa tsha ḥḥoḍisiso, u konaha u kuvhanganya mafhungo ane a ḍo kona u mu swikisa kha magumo a ḥḥoḍisiso yawe. Muḥwali Kumar (2005:118) u bvisela khagala kukuvhanganyele kwa mafhungo ku dzumbululaho ngona ya phuraimari na sekondari.

1.6.3 Ngona ya phuraimari

Ngona iyi ya phuraimari i itiwa hu u itela u fhindula dziḥwe dza dzimbudziso kha thaidzo. Ngona iyi katela mbudziso, mbudzisano (inthaviwu) na muthu a eḥḥe kana tshigwada tshiḥuku kana u tandula.

1.6.4 Ngona ya Sekondari

Ngona iyi yo ḍisendeka kha zwithu zwo tou ḥwaliwaho. Iyi ndi ngona ine muthu a wana mafhungo nga u tou vḥala bugu dzi re ḥaiburari, *dziinsaiklopedia*, dzigurannḍa, inthanethe, dzidzhenanḍa na dzibambiri dzo vḥaliwaho nga vḥaḥwe musi hu na miḥanganano. Izwo zwiko zwoḥḥe ndi zwine zwa ḍo shumiswa kha u sengulusa mafhungo a u tsikeledzwa ha vḥafumakadzi hu tshi shumiswa mirero na maidioma.

1.7 TSENGULUSO YA MAFHUNGO

Tsenguluso iyi i do shumisa '*content analysis* na *textual analysis*!' Ngoni idzi dzo tea ngauri tsenguluso i fanela u bviselwa khagala zwo nwalihaho na ha tsikeledzo ya vhafumakadzi kha mañwalwa a Netshivhuya (1991) na Sigogo (1995).

1.8 NDIVHO

Ndivho ya thodisiso iyi ndi ya u sengulusa kushumiselwe kwa mirero na maidioma kha vhafumakadzi.

1.9 ZWIPIKWA

Tsenguluso iyi i na zwipikwa zwi tevhelaho:

- U sumbedza uri mirero na maidioma zwo shumiswa hani kha u shela mulenzhe kha u tsikeledzwa ha vhafumakadzi.
- U topola tshakha dza u tambudza vhafumakadzi kha mañwalwa a Netshivhuyu na Sigogo.
- U dzinginya kushumisele kwa mirero na maidioma nga ndila i sa vhaisi vhafumakadzi.

1.10 U SAUKANYA NA THODISISO YA MAÑWALWA

- U ya nga Cresswell (1994:166) u zwi vhea nga ndila ine a sumbedza uri hu tshi saukanyiwa na u talutshedzwa mawanwa, mutodisisi wa mafhungo u vhekanya mafhungo nga u tevhkana a tshi sedzuluswa nga ngona a konaha a nwalaha fhasi zwavhudi.

1.11 MAGA A VHUDIFARI

- Vhunga tsenguluso i tshi do ditika nga mañwalwa a Netshivhuyu (1991) na Sigogo (1995) a hu nga do vha na thodea dza u kwama vhathu.

1.12 NDEME YA TSEDZULUSO

Vhāvhalī na vhaḥwālī vha tea u ṭhogomela kushumisele kwa mirero na maidioma kha vhafumakadzi. Ṭhoḍisiso iyi ndi ya ndeme kha lushaka vhunga vhathu vha tshi tea u fariwa u fana vhoṭhe.

Mawanwa a ṭhoḍisiso iyi a ḍo thusa Muhasho wa Pfunzo u ita uri luambo lwa ḍamuni lu dzhielwe nṭha zwickoloni, vhana vha kone u ḍivha ṭhalutshedzo dza mirero na Maidioma. Vhaṭoḍisisi, vhagudisi, vhagudi, vhafumakadzi na vhanna vha ḍo vhuelwa nga ṭhoḍisiso iyi. Vha ḍo guda nḍila ine vhafumakadzi vha fanela u farwa ngayo.

NDIMA YA VHUVHILI

TSENGULUSO YA MAÑWALWA

2.1 MVULATSWINGA

Ndima iyi ya tsenguluso ya mañwalwa ndi ya u bvisela khagala ndila ine vhañwali vho fhambanaho vha ñea ðhalutshedzo ya mirero na maidioma zwi hulusa hu tshi sedzwa kushumiselwe kwa mirero na maidioma kha u tsikeledza vhafumakadzi. Muðodisisi u ðo dovha a ñea tshakha dza mirero na maidioma, ane a ralo u dzhela fhasi vhafumakadzi na u vha tsikeledza hu tshi katelwa mirero na maidioma nga u angaredza. Hu ðo ñewavho na manweledzo a bugu dza matambwa dzine dza vha *Tshithuðivha* nga Ñetshivhuyu (1991) na *La ða a kovhela* nga Sigogo (2002). ðhalutshedzo ya puloto na thero ya bugu zwi ðo ðalutshedzwa ho katelwa na u sumbedza tshakha dzo fhambanaho dza thiyori ya feminizimu.

2.2 ðHALUTSHEDZO YA MIRERO

Vhañwali Mafela na Raselekoane (1990:45) vha ñea ðhalutshedzo ya mirero nga ndila ya u ri mirero ndi maipfi o pfumaho vhuðali na ndivho sa zwithu zwo bveledzwaho nga tshenzhemo ya vhathu vhalala. Vhañwali avha vha dovha vha vbona mirero i tshi tou vha tshisima kana tshisiku tsha ndivho na vhuðali kha vhathu.

Mirero i a kona u vha na ðhalutshedzo yo tou kokotolo, ndi ngazwo muñwali Meider (1993:4) a tshi sumbedza uri vhañwe vhañwali sa Vho Taylor vho ðanganedza uri zwi a konða u tou ñea ðhalutshedzo yoneyone ya murero. Hezwi zwi dovha zwa tikedzwa nga Wolfgang na Dundes (1981) vhane vha ri ðhalutshedzo yoneyone ya murero a i leluwi.

U ya nga vhañwali avha zwi tshi bveselwa khagala nga Meider (1993:4) u sumbedza uri vho zwi vhea nga u rali:

The definition of a proverb is too difficult to repay the understanding, and should we fortunately combine in a single definition of all the essential element and give each the proper emphasis, she should not even then have a touchstone. An incommunicable quality tells us that this sentence is proverbial and that one is not. Hence no definition will able us to identify positively a sentence as

proverbial. Let us continue with the recognition that a proverb is a saying current among the folk.

Thalutshedzo dza mirero dzo bviselwa phanda u ya nga u fhambana ha vhanwali nga u rali. Meider (1993:5) ene thalutshedzo yawe nga mirero u i vhea nga ndila ine a ri mirero ndi fhungo lipfufhi line la vha na vhuṭali, ngoho, milayo nga ndila ya sialala, zwo ṅwaliwa nga ndila ya limethafore zwi tshi kona u vhwewa mihumbuloni zwa kona u vhudzwavho na murafho u tevhelaho.

Kgope na Moropa (2001:92-105) vha nea thalutshedzo ya murero sa tshenzhemo ya vhuṭali ha ndilani. Vha isa phanda nga u buletshedza uri mirero ndi kuambeke nga ndila yo tṅandavhuwaho kana ine tshivhumbeo tsha vha tsho tou omaho kana tshi sa shanduki, kana tshivhumbeo tsho khwaṭhaho tshine tsha vha na muṅo, tshine tsha bvisela khagala ngoho ine ya khou ambiwaho.

Vha isa phanda nga u nea thalutshedzo dzo fhambanaho nga mirero nga ndila hei:

- Mirero ndi fhungo lipfufhi line la vha na tshipiḡa tsha vhuṭali.
- Mirero ndi kuambeke kwo ḡowealeho kune vhubvo hakwo a ku ḡivhei kana kwo tou hangwiwaho kune kwa thalutshedza vhuṭali zwi tshi elana na vhutshilo.
- Mirero ndi fhungo lo fhelelaho line kanzhi li vha li na thero kana mulaedza khalo.

Mirero i na vhuṭali he ha pfukhiselwa u bva kha murafho muṅwe u tshi ya kha murafho u tevhelaho. Mirero ndi kuambeke kwo ḡowealeho, ku dzulelaho u ombedzela, kupfufhi ku tou ambaho nga u angaredza zwi tshi livhanywa na zwithu zwa vhutshilo ha ḡuvha liṅwe na liṅwe.

Mirero ndi kuambeke kwa vhalala kwo kuvhanganyeaho kune kwa vha na vhurereli khakwo, kuambeke kune kwa lingedza u gudisa nga milingo na khakhathi dza vhanwe vhe vha vha vhe khomboni. Mirero i nga vha yavhuḡi kana ya si vhe yavhuḡi vhutshiloni, mashudumavhi vhunzhi hayo i vha i tshi amba zwi vhaihaho vhafumakadzi (Kgope na Moropa, 2001:105).

Khuba (1985:4) ene u nea thalutshedzo ya mirero sa mbonalo ya luambo zwi elanaho na luambo lwonolwo. Mbonalo yeneyo ya bvisela khagala filosofi ya vhalala na kushumiselwe kwa mihumbulo kha muambi onoyo.

Nevhuṭalu, Mampwe na Mmbi (2015: 97) vhone vha ṅea ṭhalutshedzo ya mirero sa kuambeke ku bvukululaho zwithu nga ṅdila yo dzumbamaho. Milubi (1996:150) u ṭhalutshedza mirero sa kuambeke kwa kale na kale kwo kamataho vhuṭali.

Thalusamaipfi ya Oxford University (2005:939) i ṅea ṭhalutshedzo ya mirero nga ṅdila hei: “a short pithy saying in general use stating a general truth or piece of advice”.

2.3 TSHAKHA DZA MIRERO

Mirero i na tshakha dzo fhambanaho dzine ra ḡo dzi khethekanya ri tshi dovha ra ṅea na ṭhalutshedzo dza mirero iyo yo yaho nga u fhambana.

Khuba (1995: 9) u khethekanya mirero o sedza mirero i sumbedzaho zwa miṭani sa i tevhelaho:

- (1)a. Vhuhadzi ndi ṅama ya thole ya fhufhuma ri a fhunzhela > Zwine zwa amba uri vhuhadzi vhu tou konḡelelwa naho vhu tshi vhavha.
- b. U beba a si u ka muroho > Zwi ambiwa musi hu tshi khou goḡiwa mufumakadzi ane a sa bebi uri ha ḡivhi vhuṭungu ha u beba.
- c. Tshalo tsha musadzi ndi vhuhadzi hawe > Zwi amba uri mufumakdzi u tea u konḡelela vhuhadzi u swikela a tshi lovha e henefho ngauri zwi dzhiwa uri o bva tshoṭhe, ha tei u humela hayani hawe.
- d. Miḡi mivhili i kundisa pfukho u fhaṭa > Munna a nga si zwi kone u unḡa miḡi mivhili, hezwo zwi ḡo mu balela.
- e. Muvhuḡa a u na zwilalo zwivhili > Zwine zwa amba uri muthu ha koni u vha na miḡi mivhili a ḡo zwi kona.
- f. ṅwana a suka matope o sukela vhabebi vhawe > Zwi amba uri arali ṅwana a khakha kana a ita milandu i fhedza i tshi hweswa vhabebi vhawe.
- g. Muri u vhavhaho u bva tsindeni > ṅwana a tshi ita zwiito hu pfi o dzhiela vhabebi vhawe.

(h) Ṭahulela tshinanaunga tshi tshi hula tshi u ɭa ʈhoho > Musi muthu o thusiwa a bvelela a tshi vho ɖikonavho a vho shandukela kana u vhaisa vhaɭa vhatu vhe vha mu thusa.

(i) Nemuɖi o ʈuwa nemuɖi o sala > Zwi ambelwa musu muṅe wa muɖi o lovha.

2.3.1 **Mirero i no ʈuʈuwedza na u khuthadza**

(2)a. Munna ndi ndou ha ɭi muri muthihi/muṅwe fhedzi > Zwi ʈuʈuwedza munna u vha na vhafumakadzi vhanzhi.

b. Ndi phwambali ya makhulu sokou konɖelela > Zwi amba uri zwithu naho zwi si zwavhuɖi arali zwo itwa nga muthu muhulwane u tea u sokou konɖelela.

c. I rema nga luṅwe mbevhana mulindi u ɖo vhuya wa ɖala > Zwithu nga zwiʈuku nga zwiʈuku zwi ɖo vhuya zwa vha zwinzhi kana zwa luga ɭinwe ɖuvha.

d. Vhuhadzi ndi nṅama ya thole ya fhufhuma ri a fhunzhela > Hu tshi khuthadziwa mufumakadzi uri a konɖelele a dzule vhuhadzi hawe.

e. A hu na pfeṅe ɭi no fa ɭi songo gonya luwa > Zwi ʈuʈuwedza muthu uri a fungelele kha mushumo wawe ngauri ɭinwe ɖuvha u ɖo vhuya a bvelela.

2.3.2 **Mirero i no kaidza tshiʈuhu, vhumbulu na zwitshela**

(3)a. Naho wa i viela bakoni mahunguvhu a ɖo i vhona > Zwi ambelwa muthu ane a khou ita zwithu a tshi ri o dzumbama, pheleledzoni u fhedza o wanala kana zwo ɖivhea.

b. Ndi vhomutandangahuwe ri wane makwati > Vhatu vhane vha si takalele zwa vhaṅwe zwi tshi naka.

c. Mbwa ya ɭa iṅwe a i noni > Muthu a vhulaha muṅwe na ene u ɖo fa.

d. Hu livhala mubai mubaiwa ha livhali > Muthu o khakhelaho muṅwe u a hangwa fhedzi we a khakhelwa a nga si zwi hangwe na luthihi.

e. Fhondo ɭi si ɭau u ʈhuvha ɭi tshi zhamba > Ndi musu muthu a tshi fara ṅwana wa muṅwe nga ndila ya tshiʈuhu kana nga ndila ya u sa pfela vhuʈungu.

- f. Nyamutshimbili thi ambiambi ndi goda dzanga nda tshimbila > Izwi zwi ambelwa muthu ane a vha na zwitshele kana zwisolo.
- g. Khumbana hayo vhulaelo ntsa i vhuya nga vhuṭala hayo > Musi muthu a tshi fashwa nga vhumbulu hawe.
- h. Muṭali u ḷa kaṅwe, tsilu ḷi ḷa kanzhi > Zwi ambelwa muthu ane a si lifhe milandu yawe, vhathu vha vhuya vha mu thanyela lune a tshi vho vhuzelela he a pamba u a balelwa nga u thusiwa.
- i. Lugwe lu vhandaladzi lu fhedza marevho lwo ṭanama > Zwi ambelwa muthu ane a ita zwo vhifhaho o dzumbama.
- j. Ndi Vho Mafune nga a fe ndi wane muḍi wawe > Afha hu ambelwa muthu wa vivho na vhumbulu.

2.3.3 **Mirero ine ya vha na vhushaka vhukati ha vhathu**

- (4)a. Kule ndi hu si na wau > Musi u na wa hau a tshi dzula kule u ḍo ḍi vhuya wa hu swika.
- b. Vhana vha munna vha kovhana ṭhoho ya nzie > Ndi musi vhathu vha tshi ṭuṭuwedzana u ṅeana zwithu naho hu si zwinzhi.
- c. Mutshetshete wo beba muṭanzwa > Musi muthu o nyadzeaho kana a songo funzeaho a tshi vha na ṅwana o funzeaho kana o bvelelaho.
- d. Mutsinda ndi khwiṅe shaka ndi bulayo > Musi muthu a tshi thuswa nga muthu a si wa hawe wa hone e hone kana a si na thuso khae.
- e. Khangala mbili a dzi dzuli muina muthihi > Vhathu vho ṭalifhaho vhoṭhe vha nga si kone u dzula fhethu huthihi.
- f. Muḍinḍa ha na biso > Ndi musi muthu a tshi kombetshedzea u ita zwithu zwine vhahulwane vha mu vhudza zwone.
- g. Fhungo ḷi ela fobvu na iwe muṅe wa tsimu ḷi ḍo u elavho > Musi muthu o khakhela muṅwe hu tshi ambiwa, na ene we a mu khakhela u ḍo ambiwavho.

- h. Maudu a khovhe ndi vhana vhayo > Muthu u takala zwihulu musi a tshi itelwa zwithu nga vhana vhawe.

2.3.4 **Mirero ine ya holedza na u rovhedza**

- (5)a. Hu naka nthuleni, nkhweseni i a vhavha > Zwi naka hezwi u tshi vhaisa vhañwe, iwe u tshi vhaisiwa a u zwi takaleli.
- b. Tshilamba u vhudzwa, ndi tshililauvhona > Musi muthu a tshi laiwa a sa thetshesesi.
- c. Mulilo wa mbava a u orwi > Wa tshimbila na mbava na iwe u ḡo tswa.
- d. I shavha i sia muinga i yafhi? > Musi muthu o ita mulandu a shavhela kha ḡinwe shango a fhedza a farwa e henengei.
- e. Mmbwa ya ḡa iñwe a i noni > Musi muthu o vhaisa kana u vhulaha muñwe na ene u fhedza zwi sa mu nakeli.
- f. Wa khukhuna luombeni thunda nḡa i a vhonele > Muthu a tshi ita zwithu o dzumbama a tshi humbula uri a zwi nga vhonele fhedzi zwa ḡi fhedza zwo ḡivhea.
- g. Tshe wa da iwe tshilavhi na murundo wa phofu u ḡo nwa > Musi muthu o dzhena mafhungo a si awe a vho fhedza o no dzhena khakhathini.
- h. Ganuko a ḡi vhuisi tshaḡo > Zwithu zwa itea zwo itea.
- i. Funguvhu ḡo ri thilaiwi, ḡa fhira muḡi ḡo kovhela > Ndi musi muthu a tshi laiwa a sa pfi a fhedza o dzhena khomboni.
- j. Tshilamba u vhudzwa ndi tshilila u vhona > Muthu a sa thetshesesi u fhedza nga u dzhena khomboni.

2.3.5 **Mirero ine ya nyadza na u ḡihudza**

- (6)a. Ri ḡo tenda nga mbudzi i tshi kunda phele > Ri ḡo tenda ri tshi vhona ḡwana a tshi kunda vhabebi kana vhathu vhahulwane khae.
- b. U tshi dza muro wa muvhuda ranga u ya tshilaloni > Zwi ambelwa musi muthu a tshi nyadziwa fhedzi a fhedza nga u ita zwivhuya.

- c. Ri ǀe ndi mbiǀi ro vhone mavhala > Ri ǀo tenda nga u vhone.
- d. Ndi muǀonga kaǀwe ndi thumbu ya bvani > Musi muthu a tshi khou ǀongisa zwithu zwine a zwi nga lengi na u fhela.
- e. Ndi marangaranga khuzwane ǀwana a tshi ǀa ndilo ya khotsi o ima > Musi ǀwana o nyadza vhabebi vhawe.
- f. Nyavhumbwa wa dagaila wa kanda vho u vhumbaho > Musi muthu a tshi vho kolela vhathu vhe vha ita zwavhuǀi kha vhutshilo hawe.
- g. U si nanele mupfufhi u lima fhasi ho mu eǀana > Ndi musu hu tshi khou kaidziwa lunyadzo kha zwine vhathu vha ita.

2.3.6 **Mirero i no elana na zwa mupo**

- (7)a. Shango a ǀi ǀahali hu ǀahala muthu > Zwi ambiwa musu muthu o no dinwa na u homelwa nga zwa shango.
- b. No ruǀwa mvula na vhuya na ǀumbu > Muthu o laedzwa zwithu ene a vho vhuya na zwo fhambanaho.
- c. Tshisima tsha phanda tshi vhulaisa vhathu ǀora > Zwe wa fhulufhedziswa zwi vhulahisa muthu mbilu u vhavha.
- d. Muendatshilimo milandu u rera yoǀhe > Muthu o fara lwendo a namba a ita na zwiǀwevho henengei.
- e. Mutshimbili u wana ǀombe, mavhele a wanwa nga nzula > Malamba kana zwithu zwavhuǀisa zwi waniwa nga muthu o no tokomelwa u fhira muthu ane a si dzule fhasi.
- f. Shango a ǀi ambi tshaǀo > Muthu a na zwiphiri a nga si zwi vhudze muǀwe.

2.3.7 **Mirero i no amba nga zwipuka na zwikhokhonono**

- (8)a. A ri dzheni ǀari ri si na mmbwa > U shavha u dzhenelela kha mafhungo ane u si ǀivhe u ri o thoma ngafhi.
- b. U tshi fuwa muthu ranga nga mmbwa > U sa takalela ha muthu vhathu zwi amba u sa ǀo kona u dzula navho.

- c. Ndi mañwe na a khuhu mukegulu a tshi la gwitha > Muthu a no divhea o talifha vhukuma a tshi fhuriwa nga vhañwe vhaṭali ngae.
- d. Ndi khakhisa u rwa ndi mbevha ya ludongoni > Mafhungo a tshi vho kanganyisa u si tsha divha uri u do a bva hani.
- e. Li naka li tshi hoha liñwe didinngwe; li tshi hohwa li ri: mavhala anga > Musi muthu a tshi vhaisiwa zwi a difha, ene a tshi vho vhaisiwa zwi vho vhavha.
- f. Wa vhona mbulu we “mbu-mbu-mbu, mubvamurahu u ri: mbulu yanga > Musi muthu o wana tshithu tshi no mu takadza a tshi litsha, muñwe a vho tshi dzhia nge a lenga u tshi dzhia.

2.3.8 Mirero i no amba nga zwipiḁa zwa muvhili

- (9)a. Mulomo wa muthu u fhira ngoma u lila > Muthu a nga i sa phungo nga khathihi ya tanganya shango loṭhe.
- b. Tshilavhi ndi tsho dzhenaho itoni, tsho dzhenaho thumbuni tsho lala > Musi muthu e na ndala a nga la zwiñwe na zwiñwe na zwi si zwavhuḁi a ri tenda a fura.
- c. Munwe muthihi a u tusi mathuthu > Muthu u a toda muthu wa u mu thusa a nga si kone u ita zwithu a eṭhe.
- d. Tshe mulomo wa amba ndi tshe mbilu ya ambavho > Muthu a tshi ita tshithu u thoma a humbula.
- e. U divha tshithu ndi mbilu, vhutsila ndi maṭo > Vhañwe vhathu vha kona u ita zwithu zwa zwanḁa nga u tou vhona fhedzi.
- f. Wa ito u sea bofu, munaito u sea Mpofo > Musi muthu a tshi sea vhañwe ngeno ene a na zwihulu.

2.3.9 Mirero i no sumbedza khuliso

- (10)a. Khotsi a muthu ndi Mudzimu wawe > Nwana a tshi hulisa mubebi wawe.
- b. Iphi la mufu a li pfukhwi > Zwe mufu a sia o amba zwi tevhedzwa zwo tou ralo.

- c. L̄ḡḡoni l̄ihulu a l̄i vhulawi, l̄i na malumbulelo > Muthu a kolela vhathu vhahulwane zwi a mu vhangela phanzi/ khombo.

2.3.10 Mirero i no sumbedza vhudodo

- (11)a. Muḡali u l̄a kaḡwe, tsilu l̄i l̄a kanzhi > Musi muthu a tshi ḡiita o thanyaho ha wani thuso kha vhathu, vha vha vho no mu thanyela.
- b. Funguvhu l̄o ri thilaiwi l̄a fhira muḡi l̄o kovhela > Musi muthu a tshi hana nyeletshedzo a fhedza nga u dzhena khakhathini.
- c. Khumbana hayo vhulaelo ntsa i vhuya nga vhuḡala hayo > Muthu a tshi vho ḡifasha nga mafhungo awe ene muḡe.
- d. U vhona hu rumbula maḡo > Muthu kha pfe a tshi laiwa a si lindele u tou vhona nga maḡo.

2.4 MAIDIOMA

2.4.1 Ṭhalutshedzo ya mairioma

U ya nga vhaḡwali Mafela na Raselekoane (1990:41) mairioma a ṭalutshedzwa sa kuambeke kwo dzumbamaho kune vhathu vha ku shumisa. Kuambeke ukwo ndi kune kwa kwama vhuṭshilo ha vhathu na zwine vha tshila nazwo.

Guma (1967:66) u ṭalutshedza mairioma sa kuambeke kwa kale kune ṭhalutshedzo ya hone a i koni u sa wana zwinwevho kana u swikelela kha ḡivho ya maipfi a ambiwaho kha luambo lwonolwo; ḡauralo a vha na ḡila yao ya u a ṭalutshedza.

Milubi (1996:167) u ḡea ṭhalutshedzo ya mairioma sa maipfi kana kuambeke kune kwa vha kwo dzumbamaho ḡauri zwine mairioma a amba zwi ṭoḡa ṭhalutshedzo uri zwine a amba zwi kone u pfala zwavhuḡi.

Kgope na Moropa (2001:126) vha ḡea ṭhalutshedzo ya mairioma sa:

A form of expression, construction, etc, peculiar to a language, a peculiarity of phraseology approved by usage, and often having a meaning other than its grammatical and logical one.

Nevhuṭalu na vhaṅwe (2015: 63) vha ṭalutshedza maidioma sa Maidioma a ambaho zwithu nga ndila i siho khagala, a bvukulula ndila ine vhathu vhenevho vha vhona ngayo vhutshilo. Zwi ambiwaho nga maidioma arali muthu a si wa lushaka lwonolwo u a kondelwa u pfa zwine fhungo ḽa khou amba zwone. Sa tsumbo:

(12) U longa tombo > zwi vha zwi tshi amba u ka maḽi wa ḽadza tshenetsho tshe wa ka ngatsho. Muthu a sa ḽivhi luambo u ḽo mbo ḽi dzhia tombo a posa maḽini kana tombo ḽa muxwatu wa tshirothodzini.

Oxford University Press Dictionary (2008:573) i ṭalutshedza ḽidioma sa tshigwada tsha maipfi o thomiwaho a shumiswa hu songo tou swikelelwa kha maipfi o tou ḽiimisaho nga one aṅe.

2.4.2 Tshakha dza maidioma na tsumbo dza maidioma a hone

Maidioma a Tshivenḽa o khethekanywa a vha na zwipiḽa zwivhili. Hu na maidioma ane a thoma misi yoṭhe nga thangi **U-** na maidioma a sa dzhiii thangi kana a sa thomi nga thangi **U-**. Kha khethekanyo dzenedzo hu ḽo konaha u wanala tshakha dza maidioma dzo yaho nga u fhambana.

2.4.2.1 Maidioma na ṭhalutshedzo dzao a sa dzhii thangi **U-**

(13)a. Thavha yo swa > Musi muthu o vheulwa mavhudzi.

b. Ha na nḽevhe > Ha pfi.

c. Vhana vha wela tshivhasoni > Hu si na zwijiwa muḽini.

d. Mashudu a phele > U wana tshithu u songo vhuya wa tshi shumela.

e. A dzo ngo vhuya dzoṭhe > U a penga.

f. Mapfura o fhisa ludongo > Zwo tshinyala tshothe.

g. Nngwe yo dzhena musanda > Hu na nḽala.

h. Dunzi ḽo fhufha > Musi mulwadze o fhola.

i. Ndi ḽa maladze > A hu na khakhathi

j. Mapfene o tsitsa vhana > Ho takaliwa.

k. Shango ḽo ima nga milenzhe > Hu na khakhathi.

l. Ndi maṭombonyane > Musi vhathu hu kale vho vhonana.

m. Zwo bva mikandoni > O dzhiela zwiito zwa mme awe.

n. Tshiṅwe tsho wela tshiṅweni > Musi muthu wa tshifumakadzini e na thumbu.

- o. Phepho yo gonya miri > Hu tshi khou rotholesa vhukuma.

2.4.2.2 Mairioma a no thoma nga thangi U-

Nvhuṭalu na vhaṅwe (2015:63) vha ṅea tsumbo dza mairioma ane a thoma nga thangi **U-** sa a tevhelaho:

- (14)a. U konyolela matanda ṅdevheni > U sa pfa.
 - b. U dzula nga ṅdevhe > U sa thetshelasa musu muthu a tshi vhudzwa zwithu.
 - c. U bata nzie > U wa ha ṅwana muṭuku.
 - d. U doba dzhasi > U wa ha muthu muhulwane.
 - e. U hoha mphase > U daha mbanzhe.
 - f. U ḷa matanda > U daha mbanzhe.
 - g. U ḷa nyala > U sinyuwa ha muthu muhulwane.
 - h. U ḡodzwa museṭo maṭoni > U ita muṅwe tshidahela.
 - i. U tsha maṭoni > U fhura muṅwe.
 - j. U bva mulomo > u ambavho.
 - k. U somolana zwa haṅwani > U vhudzana mafhungo.
 - l. U silinga > U lowa.
 - m. U tswa mbilu > U kunga.
 - n. U luma mbilu > U konḡelela.
 - o. U tangiwa nga ḡuvha na mulilo > U vha khakhathini.
 - p. U tota tombo > U kovhela ha ḡuvha.
 - q. U vha wa maḡuvha > U aluwa.
 - r. U isa mbilu muṭanani > U dinalea.
 - s. U bika nga khulu > Hu na lufu.
 - t. U bebelahasi > U beba vhana vha tshi lovha.

2.4.2.3 Mairioma a no amba nga dziphukha

- (15)a. U ṭangana na ṅdou i tshi dzwala > U vhona zwithu zwine wa sa athu zwi vhona vhutshiloni hau (U vha khakhathini).
 - b. Ndi mashudu a phele > U wana tshithu u songo tshi shumela.
 - c. U bva nga dza mapfene > U ṭuwa nga u tou shavha.
 - d. Phele dzo hwala matswia > Hu si na zwiliwa.
 - e. U ambara mukumba wa phele > U ḡiita muvhuya ngeno u si muvhuya.

2.4.2.4 Mairioma a ambaho nga mirado ya muvhili

- (16)a. U vha na mbilu > U kona u kondelela zwi vhavhaho.
b. U vha na mbilu > U tama zwiliwa zwa midini.
c. U lisa mbilu > U diniwa.
d. U vhuisa mbilu > U si tsha dinalea.
e. U vha na gunwe > U tswa.
f. U longa tshanda > U dzhenelela kha zwithu.
g. U longa tshanda > U rwa.
h. U luma ndevhe > U vhudza muñwe mafhungo.
i. U takala na zwikunwane > U takala nga maanda.
j. U tangedzwa nga zwanza zwivhili > U farwa zwavhudi.
k. U bva mulomo > U ambavho.
l. U vha na mulenzhe mulapfu > U tshimbilesa.
m. U somolana zwa hanwani > U vhudzana mafhungo.

2.4.3 Mairioma a sumbaho dakalo

- (17)a. Ndi la maladze > Ho takaliwa.
b. Mapfene o tsitsa vhana > Ho takaliwa.
c. U takala na zwikunwe > U takalesa.
d. Lo sina midzi > Ho takaliwa, hu na mulalo.
e. U fhufha vhavhili vha sera > U takala vhukuma.
f. U diludza > U tshina muthu o takala vhukuma.
g. U rudza mbilu > U takala.

2.4.4 Mairioma a u sumba u sinyuwa

- (18)a. U la nyala > U sinyuwa.
b. U la tshinyai > U sinyuwa ha muthu muhulwane.
c. U silingea > U dinalea.
d. U guma fola > U sinyuwa.

2.4.5 Maudioma a sumbedzaho vhushaka

(19)a. U vha marema na mukhoru > Musi zwiito zwi tshi fana.

- b. Gwagwagwa o țangana na gwagwagwa > Ho țangana vhatu vha zwiito zwo no fana.
- c. Ho țangana muțu na muțongola > Vhatu vha zwiito zwi fanaho.
- d. Ndi madele mapfani > Vhatu vhane vha a anđana vhukuma.

2.4.6 Maudioma o no sumbedza vhubva

(18)a. Ha na nala > U a bvafha.

- b. Ha na mirado > U a bvafha.
- c. Nala dzo swa > U a teledza u shuma.
- d. Mubva ha na nzie, nzie dzi khoroni > Zwi ambelwa muthu wa u bvafha.
- e. U tambula > U sa vha na tshau.

2.4.7 Maudioma a u sumbedza vhushai

(19)a. U khwankhwa > U shaya.

- b. U doba mahuyu na nguluvhe > U shengela.
- c. U ła nnda wa sevha nga gai > U shaya zwiliwa.

2.4.8 Maudioma a no sumbedza țhonifho

(20)a. U swaswa > U zwifha ha muthu muhulwane.

- b. U ita mashuvho > U losha vhatshini vha tshigombela vho wa nga lurumbu.
- c. U tota luvhudzi > Musi muthu wa munna a si na muňadzi a tshi kweta țhoho hu u sumbedza țhonifho kha Vhamusanda.
- d. U vundeia > Nwana a tshi losha hu u sumbedza țhonifho kha vhatu vhahulwane.

2.4.9 Maudioma a no amba nga țhuțhuwedzo

(21)a. U dzwinga dza khwațha > U ita nga nungo dzoțhe u swika u tshi wana zwine wa țoda.

- b. U finya dza khaṭha > U ita nga nungo dzoṭhe u swika u tshi wana zwine wa khou zwi ṭoda.
- c. U sa i sa mbilu kule > U konḡelela.
- d. U kanda mupfa u tshi u vhona > U sokou konḡelela.
- e. U vha na tshivhindi > U konḡelela.

2.5 DIRAMA

2.5.1 Ṭhalutshedzo ya ḡirama

Vhaṅwali Scholes, Nancy, Comley, Carl na Klaus (1991:773) vha ṭalutshedza uri ipfi ḡirama ndi ipfi ḡa Tshigerika ḡi no amba “dran” zwine zwa amba u ita. Vhaṅwali avha vha isa phanda nga u ṭalutshedza ḡirama sa ine nga nḡila yayo ya shumisa maipfi u itela u bvisa nyito kana zwiitei zwi tshi bva kha mufhindulano u re hone vhukati ha vhatambi vhone vhaṅe u fhira muvhali.

U ya nga vhaṅwali Sengani, Mafela, Raselokoane na Tshamaano (1984:74) vha vhona ṭhodea khulwane dza ḡirama hu puloto, khuḡano, vhaanea na u tambea hayo tshiṭeidzhini zwo ṅwaliwaho zwi tshi tea u kona u tambea tshiṭeidzhini.

2.5.2 Tshakha dza ḡirama

Ḋirama dzi na tshakha dzo yaho nga u fhambana. Hu na lushaka lwa zwililo (tragedy) maseo, vhulombo fasi, ḡikhaulambilu- tseisi, ḡirama ya radio, ḡirama ya thelevishini, na ḡirama ya u tou vhaliwa. Ṭhalutshedzo dza ḡirama idzo dzo pfufhifhadzwa nga nḡila hei:

2.5.2.1 Lushaka lwa zwililo

Kha lushaka holu, muanewa muhulwane u vha a tshi khou ṭangana na zwo vhifhaho vhukuma, zwi pfiṣaho vhuṭungu na u tsengisa miṭodzi ya muvhali, muthetshesesi kana muṭaleli. Scholes na vhaṅwe (1991:787) vha ḡadzisa izwo nga u amba uri kanzhi ḡitambwa ḡi ḡi fhela nga dzimpfu, zwililo kana u shuluwa ha malofha. Ḋitambwa ḡa zwililo ḡo thoma u ṭalutshedziwa nga muḡilosofo muhulwane wa Mugerika a no pfi Aristotle (384-322) we a dzhiela nṭha puloto u ri ndi yone tshipiḡa tshihulwane tsha ḡikhaulambilu.

2.5.2.2 **Vhushaka lwa maseo**

Sengani (1984:81) u sumbedza uri kha lushaka holu, lu ita uri muvhali, muthetshesesi kana muṭaleli vha tou fa nga maseo. Hu vha hu na zwivhuya, midai, u sea na u mwemwela huhulu. Musi vhathu vha tshi sea, huṅwe vha vhuya vha tou bvisa na miṭodzi.

2.5.2.3 **Lushaka lwa vhulombo**

Vhaṅwali Mampwe, Muṭhige, Ḍagada na Ndlovu (2012:134) vha ṭalutshedza lushaka holwu lwa dirama lu lune lwa ita uri vhaṭaleli vha pfele vhuṭungu mutambi dendele vha tshi vhona vhuleme vhune a khou ṭangana naho. Vhaṭaleli, u wana vha tshi mu pfela vhuṭungu nga u vhona zwine zwa khou mu zhaka na zwine zwa khou ya u bvelela khae.

2.5.2.4 **Lushaka lwa fasi**

Ndi lushaka lune lwa anzela u senengedza lune lu anza maseo sa lwa maseo (Sengani, 1984:81).

2.5.2.5 **Lushaka lwa ḷikhaulambilutseisi**

U ya nga muṅwali Mampwe (2012:134) lushaka ulwu ndi lune lwa ṭanganya ḷikhaulambilu na tseiso. Kha mathomo a ḍirama ya lushaka holwu ri wana mutambi dendele a tshi thoma nga u ṭangana na vhuleme vhuhulu, fhedzi mafheloni a ḍirama yeneyo, ra ḍo kona u vhonaha mutambi dendele a tshi vho ḍiphina nga maanḍa. Miṭodzi iḷa ye a vha e khayo i tshi swika hune ya guma, madzuloni a zwililo a vho fhedza e madakaloni.

2.5.2.6 **Ḍirama ya radio**

Kha ḍirama ya lushaka holu, vhathu madzuloni a u vhona vhathu vha tou thetshesesa ḷitambwa ḷe ḷa tou ṅwalwelwa u tamba radioni. Ḍirama hei i nga kha ḍi lapfa vhukuma sa izwi i tshi kona u dzhia minwedzi ngauri a i koni u tou tambwiwa ḍuvha ḷithihi fhedzi hu a ḍi vha na ḍirama dza radio dzi re pfufhi.

2.5.2.7 **Dirama ya televisheni**

Ili ndi litambwa line ra tou li talela kha televisheni. Zwiñwe zwa zwipiḁa zwaḁo zwi a kona u tambea tshiteidzhini. Dirama iyi i fhambana na ya radio ngauri kha heyi ḁirama ri ri u pfa ra dovha ra tou vhona.

2.5.2.8 **Dirama ya u vhala**

Holu lushaka lwa ḁirama ndi lune lu si kone u tambea, ḁirama iyi i tou vhaliwa vhatu vha tou tshelesa.

2.6 **PULOTO**

2.6.1 **Thalutshedzo ya puloto**

Puloto i thalutshedzwa nga ndila dzo fhambanaho u ya nga vhañwali vho fhambanaho. Pretorious (1987:1) u buletshedza puloto hu u edzisa nyito i khou bvelelaho, hu nzudzanyo ya zwiitei.

Cooper (1967:24) u dzhia puloto i yone mutheo wa ngoho wa ḁirama. U ya nga hae u kovhekanya puloto ya vha na zwipiḁa zwiraru zwine zwa vha mathomo, vhukati na magumo.

Dirama dza kale dzo vha dzi na nḁha thanu. Ri tshi sedza kudzudzanyelwe kwa puloto ro sedza muñwali Freytang (1963) u sumbedza nga phiramidi ine ya sumbedza zwipiḁa zwiñanu zwo dzulaho nga ndila i tevhelaho: mathomo, kubveledzele kwa mafhungo, maḁhakhe na thasululo. Thaidzo iyi ya phiramidi ya Freytag ndi ya uri hu vha na milenzhe mivhili ine ya eḁana fhedziha puloto yavhuḁi i vha na zwipiḁa zwiñana zwine zwa vha mathomo/nyendedzathaidzo/mvulatswinga, kubveledzele kwa mafhungo, maḁhakheni na thasululo.

2.6.2 **Thalutshedzo ya zwipiḁa zwo vhumbaho puloto**

2.6.2.1 **Mathomele**

Longsworth (1973:49) u buletshedza mathomele nga ndila ya u ri “the term introduction or exposition describes the part of the play that supplies the information needed to understand the action that will unfold”. Kha mathomo, ndi kha luḁa lwa u thoma hune muñwali a ri ḁivhadza mutambi muhulwane na vhañwe vhatambi

vhahulwane na thaidzo dzine vhatambi vha vha nadzo. Ndi hone hune ha thoma khudano. Ri kona u vhona uri thaidzo yo da hani nahone i kwama vhaanewa vhafhio.

2.6.2.2 U bveledza mafhungo

Afha ndi hune puloto ya vha i tshi khou aluwa. Muñwali u ri navhisela mafhungo. Tshipiḁa tshinwe na tshinwe tshine tsha bvelela tshi vha tshi tshi khou ṅaṅisa thaidzo u swika hu tshi swikelelwa kha tsheo i sa dzhie. Thaidzo i endelela u ri swikisa maṅhakheni.

2.6.2.3 Maṅhakhe

Maṅhakheni ndi hone tshiuludzani tsha mafhungo. Khudano dzi fhela henefha dzi tshi ralo u vusa khakhathi dzine dza fhedza nga u wedza muñwe wa vhaanewa vhahulwane khomboni. Mafhungo oṅhe e a thoma kha mathomele a do bveledzwa a livha kha maṅhakheni iḁa khudano ye ya vha i hone, ya da ya thathaba henefha (Roscoe, 1965:269).

Muñwali Hall (1981:739) u ṅalutshedza maṅhakhe nga ṅḁila ya uri “climax is that point which the action reaches its culmination, the most critical stage of the development, after which the tension is relaxed and unravelled” .

2.6.2.4 Thasululo

Mafhungo a tshi bva kha maṅhakhe a fhela henefha. Khudano dzi a fhela. Vhe vha vha vha tshi vhangisana zwi a fhela. Vhe vha lovha vha a vhulungwa. Vha u lila vha vho seavho. Marble (1972:16) u zwi vhea nga ṅḁila hei ya uri thasululo i shuma sa tshipiḁa tsha u bvisa vhathetsheshelesi kana vhaṅaleli u bva kha mutsiko we vha vha vhe nawo u vhuya kha ngoho ya kutshilele kwavho.

2.7 THERO

2.7.1 ṅhalutshedzo ya thero ya bugu

Hu na ṅhalutshedzo dzo fhambanaho nga thero ya bugu. Fhedzi ha thero ri nga ri ndi tshone tshiga tshine tsha ita uri muñwali a ri vhudze mafhungo (Sengani, 1986:3).

U ya nga Mamphwe (2012:50) thero ndi mulaedza muhulwane, pfunzo kana zwine na guda kha bugu yeneyo.

Smuts (1979:35) u netshedza thalutshedzo yawe ya thero sa tshinwe tsha mañwalwa u ya nga zwi re ngomu zwi tshi katela na muhumbulo u re hone kha mushumo wonoyo. Thero i dzhiwa hu muhumbulo kana muhumbulo u dzhiaho tshipida tshihulwane (dominating idea) kha liñwalwa jenejo, zwa sia hu tshi kona u wanala mulaedza kana mikhwa yone nga kuñwalele kwonokwo. Thero ndi yone yo no ita fhungo la liñwalo jenejo.

Kha bugu ya dirama, thero ndi musi zwi sa tou fareaho (abstract) zwi tshi nga itwa uri zwi vhe zwi fareaho (concrete) nga ndila ine vhatambi vha zwi bveledza nga nyito na tshifanyiso kha litambwa jenejo.

Thero ndi yone ine ya dzumbululela matshilele ngauralo thero i tea u vha yo dzudzanyeaho nga ndila ine ya si shume u takadza vhavhali fhedzi, i tea u nyanyula vhavhali vha dzula vha na dzangalelo u ya ho ya.

2.8 MANWELEDZO A DZIBUGU

2.8.1 *Tshithudivha* nga Netshivhuyu

Bugu hei ndi bugu ya litambwa/dirama ine ya kwama muanewa muhulwane ane a pfi Tshithudivha. Tshithudivha ndi nwana wa Vho Tshisusu na Vho Phungo. O vha a tshi khou funana na muñwe musidzana we a vha a tshi pfi Sara nwana wa Vho Siphuma na Vho Mary vhe vha vha vha tshi dzula Muledane. Mafhungo a khou itea Venda hune ra pfa nga mashango a no nga Lufule, Tshanowa na Thohoyandou. Tshithudivha o do fhulufhedzisana u malana na Sara mufunwa wawe he vhabebi vha tendelana fhedzi mme a Tshithudivha ndi vhone vhe vha vha vha si khou ima nazwo. Fhedziha, avha vhavhili vha fhedza vho malana ha Madzhisitirata Tshanowa nga murahu vha fhedza nga u ita na munyanya ngei Lufule. Nga murahu ha miñwaha mivhili fhedzi avha vhavhili vho malana, ho do thoma u vha na lunyoñonyoño lwa uri Sara u vhonala a si khou bveledza tshithu. Vho Phungo vho do shela muya Vho Tshisusu vha u shela na makhadzi wawe uri Sara ha khou bveledza tshithu. Mathomoni azwo Tshithudivha o vha a tshi ima na mufumakadzi wawe lwe a vhuya a mu isa na ha Dokotela Mapotjele uri a mu sedze.

Nga murahu ri vho vhona Tshithuḍivha a tshi vho shandukela mufumakadzi wawe a vho ima na vha hawe kha ḵa u ri Sara ndi muumba. Zwenezwo zwa vho ita uri vha ye u ḵoḵa ḵanga uri i ḵe i farefare hoyu Sara, fhedzi ene a tou dadadza. U hana hawe zwo ita uri hu vuwe khakhathi khulu lwe a fhedza o rwiwa nga Tshithuḍivha nga maanda. Sara o fhedza o ḵuwa a ya hayani nga murahu ha u rwiwa uho. Mafhungo aya o ḵo dina vhabebi vha Sara lwe vha kombetshedzea u ḵuwa nae Lufule u ya u pfesesa. Vho Phungo na ḵwana wavho vho vha vha tshi khou ambela thungo. Mafhungo aya o fhedza nga u swikisiwa mulayoni. Duvha ḵa tsengo ndi he Tshithuḍivha a vho bula uri ene ha tsha funa Sara ngauri ha bebi. U sa beba ho ita uri vhathu avha vhavhili vha ḵalane, fhedzi mulandu wa sala na Tshithuḍivha. Sara o wana nḵu i re Ḽhohoyandou.

Tshithuḍivha nga murahu ha musi o no ḵala Sara, o ḵo fhedza nga u mala muḵwe musidzana. Na kha onoyo musidzana a ho ngo vha na tsho bvelelaho. Makole a tshi khou ḵi ḵandalukana a tshi ya *Tshithuḍivha* o ḵo ḵisola a vho rumela vhathu u farelwa lufhanga kha vha ha Siphuma. Hezwo ho tou vha u ḵiwedza zwandani zwa Vho Mary vhe vha mu pandela vha mu vhudza uri mafhungo avho o khaukanywa henengei Tshaḵowa. Tshithuḍivha a tshi vhona zwo bala a lingedza u tou vhonana na Sara nga tshavhukoma a humbula u tou tevhelela henengei Ḽhohoyandou. Musi e ḵilani a ḵangana na muthusi wa Sara we a ḵo mu vhudza uri u na Sara fhedzi u tshe o dzhena vhengeleni. Hu si kale a vhona Sara a tshi bva o ambara rokho ya u sumbedza uri u khou lavhelela ḵwana. Tshithuḍivha a lingedza u ḵiambela fhedzi Sara a tou ri na mmbona na ḵivha, a ri nahone o dzhaha u khou ya u bikela vha muḵani, khotsi a Tshidaho. Tshithuḍivha o ḵuwa o shona, a ḵisola uri ho vha u sa ḵivha uri a sa bebi ndi ene a si Sara mufumakadzi wawe.

2.8.2 ***Ḽa ḵa hafha ḵi a kovhela nga Sigogo***

Ḽa ḵa hafha ḵi a kovhela na yone ndi bugu ya ḵirama ine muḵwali a ḵoḵa u sumbedza maanda ane vhabebi vha vha nao kha u kombetshedza ḵwana u maliwa nga muthu ane a si mu fune na u mu ḵivha a sa mu ḵivhi. Mafhungo a bugu iyi a khou livhana na mutambi muhulwane ane a vha Vhulahani ḵwana wa Vho Masuwanyise na Vho Nyadenga. Fhethuvhupo ndi Venḵa ri pfa nga mashango a no nga Makwarani, Tshinombeloni na Tshivhungululu. Vhulahani u na thaidzo ya u kombetshedzwa u funa muthu ane a sa mu fune na u sa mu ḵivhavho. Zwi ḵanḵisaho thaidzo yawe ya u

ṭoḍa u litshiswa tshikolo hu hone a tsini na u ṛwala mulingo wa mafheleloni a ṛwaha. O vha a kha murole wa vhufumi nga tshifhinga itsho. U khou kombetshedzwa u mala Vho Jona vha mukalaha vhane vha vha thanga nthihi na khotsi awe Vho Masuwanyise. Havha Vho Jona vho vha vhe muthu ane a si dzule na vhasadzi. Vho Jona nga itsho tshifhinga vho vha vho no ṭutshelwa nga vhafumakadzi vhavhili vhane vha vha Vho Mudzunga na Vho Sandani vhe vha vha vha tshi dzula Makwarela. Vho Sandani vha tshi ṭuwa vho sia vhana vhararu vha vhatukana na musidzana muthihi. Vhana avho vhuraru havho vhoṭhe vho vha vha tshi fhira Vhulahani nga vhukale.

Khaladzi a Vho Jona vho no pfi Vho Tshinakaho ndi vhone vhe vha vha tshi khou tama Vhulahani a tshi vha musadzi wa khaladzi avho. Vha vho langana na khotsi awe u ri vha mu ambisele Vho Jona sa izwi vho vhuya vhe dziṭhama na Vho Jona. Nangoho vha ha Khavhatondwi vho mbo ḍi rumiwa u ya u ambisa ha Vho Masuwanyise. Vhulahani ene o tou dadadza a ri ḷa ḍa hafha ḷi a kovhela. O landula a tshi ri ha khou maliwa nga mukalaha na hone u khou ṭoḍa u dzhena tshikolo a fhedze e muthu wa phrofesheni. Mukalaha vha tshi pfa a tshi landula, vha vho mu halifhela vha bula uri arali a si khou maliwa u ḍo tea u ṭuwa muḍini wavho na mme awe. Tshinwe ndi tsha u ri vha ḍo ya tshikoloni u mu thuthisa kha dzibugu dza tshikolo vha ḍo dovha hafhu vha fhisa na zwiambaro zwawe. Mme awe vha tshi vhona zwo ralo vha vho ima na mukalaha ngauri vha tshi shavha u thathwa sa izwi vhone vha si tshe na wa havho vhe tshisiwana.

Mafhungo aya Vhulahani o mu dina lwe a humbula u ya u ṭoḍa thuso kha ṭhohoyatshikolo Vho Tshisaphungo. O ḍo humbela ṭhohoyatshikolo uri vha mu tsireledze ngauri u na maano a u takadza khotsi awe nga u ḍo sokou tenda khole hu u itela uri a thome a ṛwale mulingo pulane ya vhuvhili u ḍo ḍa nayo zwezwo. Hu si kale vha ha Masuwanyise vho ḍo ṭanganedza lumalo lu bvaho kha vha ha Khavhatondwi. Nga tshenetsho tshifhinga ho vha hu na muṭhannga ane a tou vha thanga na Vhulahani we a vha a tshi khou mu funa. Muṭhannga uyo ndi Vhangani. Vhangani o mbo ḍi humbela khonani ya Vhulahani uri a mu ambele nae nga bureki vha ambe. Musi vha khou ralo u amba Vhangani o ḍo kulea nungo a tshi pfa uri Vhulahani o no bviselwa lumalo nahone u khou ya u malwa nga mukalaha. Vhangani a ḍelwa nga muhumbulo wa u tou ṭahisa hoyu Vhulahani. Zwithu hezwi zwi khou dzudzanywa hu na muthu o ruṛwaho ha Vhulahani u sela musidzana. Vhangani o

vha e na muzwala wawe Sara we a do vha ene wa u tuwa na Vhulahani. Vhulahani o oneselwa nga khonani yawe Lungano we a ri Vhulahani u tshe o tuwa o ya u onesa mme awe wa vhukomba sa izwi a tshi khou malwa a sa do tou mangala nwana wawe o malwa. Zwothe ho vha hu mazwifhi Vhulahani o vha o ya ha Vhangani. Vhangani na Vhulahani vho mbo di vuwa vha tshi namela ha vha u livha tshikhuwani. Vhangani o do talutshedza vhabebi vhawe uri thundu ye vha ha Khavhatondwi vha mala ngayo u do i lifha yothe. Ho do rumelwa vhathu ha Vho Masuwanyise u lifha thundu lwe mukalaha vha lila sa nwana. Ho tou thusa uri vho vha vho tuwa na mudinda wa musanda zwo vha zwi tshi do vha zwo vha zwi hulu. Ho mbo divha u balelwa ha Vho Jona nga u malelwa musadzi na u balelwavho ha mukalaha Vho Musuhanyise u kombetshedza nwana u malwa nga muthu a sa mu funi nahone a sa mu divhi.

2.9 THYIORI YA FEMINIZIMU

U ya nga Melanie, Anthony, Zuflo kha <https://www.scribd.com/doc/145161638/feminism> vha nea talutshedzo ya feminizimu nga ndila ya uri ndi thyiori ine ya tikedza u edana ha vhanna na vhafumakadzi siani ja zwa matshilisano, masheleni na kha zwa polotiki. Vha tenda kha uri feminizimu ndi u tenda uri vhanna na vhafumakadzi vha a edana. Vhafeminisiti vha na mitheo kana mihumbulo mitanu (principles) ya zwithu zwine zwa vha zwa ndeme.

- Vha tenda kha u shuma hu u itela u engedza ndinganyelo nga ndila ine vha tou kombetshedza uri hu vhe na tshanduko.
- Vha tenda kha u hudza u kona u dinangela zwithu ha vhathu hu u itela uri vhanna na vhafumakadzi vha kone u nanga zwine vha toda. Sa tsumbo: Arali mufumakadzi a tshi toda u vha makhanikhe a kona u zwi ita hu si na u thivhelwa.
- Muñwe wa mutheo wa feminizimu ndi u fhungudza khethululo nga mbeu, na u simula uri mulayo na maitete ane a fhungudza zwickhala zwa vhafumakadzi siani ja pfunzo na mishumo zwi fhelise.
- Thyiori ya feminizimu i hanedza khakhathi siani ja zwa vhudzekani.
- Thyiori iyi i thonifha na u fhuuledza u vhotholowa siani ja zwa vhudzekani nga ndila ine ya tendelela vhafumakadzi vha tshi vha na u kona u langa zwa vhudzekani na zwa mbebo yavho.

2.9.1 Tshakha dza feminizimu

2.9.1.1 Feminizimu ya mbofholowo

Holu lushaka lwa feminizimu lu dzhiela n̄tha uri muthu u tea u vha o vhofoholowaho nga ndila ine a nga kona u bvedza vhukoni, a kona na u tevhelela zwine ene muṅe zwa mu takadza. Thyiori heyi i vhona u shaea ha ndinganyelo zwi tshi itiswa nga kudzhiele kwa zwithu nga mvelele, zwiko na zwa matshilisano. Kha hei thyiori hu tea uri hu tsireledzwe ndinganyelo kha vhanna na vhafumakadzi nga u shumisa mulayo.

2.9.1.2 Feminizimu ya matshilisano

Thyiori heyi yo thomiwa ho sedzwa mihumbulo ya Karl Marx ane a vhona mulandu maitete a khephithalizimu, ane a dzhia maanḁa manzhi a hweswa vhanna vhane vha vha tshigwada tshiṭuku, ha vhoniwa vhafumakadzi vha vhatu vhane vha nga si kone u shuma, vhafumakadzi vha pfi vha tea u sala hayani ngeno vhanna vho ya mishumoni, ngauralo zwi ita uri hu vhe na u sa eḁana kha vhanna na vhafumakadzi.

2.9.1.3 Feminizimu ya u kokodzela thungo

Vha tendelanaho na thyiori iyi vha vhona u tsikeledzwa ha vhafumakadzi hu hone ho thomaho kha murafho, mvelele na zwa ekonomi. Vha vhona u lingedza u vhofoholola na matshilisano zwi songo eḁana. Zwine zwa vha kha mudzi wa mbilu dzavho, vha vhona vhanna vha si khou tou wana mbuelo fhedzi nga u vhaisa vhafumakadzi, vha vhona vhanna vha vhone vha tambudzaho vhafumakadzi. Vha thyiori heyi vha vhona zwi tshi bva kha kudzhiele kwa zwithu kwa uri munna ndi ene amba dzi fhele muṭani. Vha vhona ndila ya khwiṅe ya u fhedza u tsikeledza vhafumakadzi hu u thoma u vhumba lushaka lwa mbeu yo vhofoholowaho. Mbudziso ine vha vha nayo i vha ya uri ndi ngani vhanna vha tshi shuma u ya nga zwe vha sikiswa zwone. Thyiori iyi i vhona hu sa tei u fhambanywa vhatu nga mbeu na mvelele.

2.9.1.4 Feminizimu u ya nga mvelele

U bva kha <http://www.amazoncastle.com/feminist/ecocult.shtm> (2004, April 28) vha ṭalutshedza thyiori iyi i ine ya vhona phambano ya vhuvha vhukati ha vhanna na vhafumakadzi. Zwine vhafumakadzi vha vha nazwo zwo khetheaho khavho zwi tea u pembeleliwa. Vha vhona hu na phambano ya tsiko kha munna na mufumakadzi. Thyiori heyi i vhona vhafumakadzi vhe vhatu vho lugaho lwa mvelele u fhira

vhanna. Hezwi zwa sia zwi tshi dzhia kuhumbulele kwa uri arali vhafumakadzi vha nga vhusa shango ji nga lala. Hei thyiori i vhona ri tshi nga kunda khethekanyo nga mbeu nga u fhululedza zwine vhafumakadzi vha vha zwone na tshenzhemo dzavho, hu dovhe hu tendiwe uri ngila dza vhafumakadzi ndi dzonedzone.

2.9.1.5 Ecofeminism

Thyiori heyi i tenda kha uri hu songo dzhiwa munna e ene thoho ya muḁi kana murangaphanda ngauri zwi khombo kha vhana na zwinwe zwithu. Hu tea uri hu vhe na phambano kha kufarelwe kwa mupo, zwipuka, zwiko zwiḁwevho na kufarelwe kwa muthu wa mufumakadzi. Maitele a u dzhiela nḁha ndi kale o thoma murahu hangei kha minwaha ya zwigidi zwiḁanu (5000). Ho vha ho tea ho sedzwa mbeu ine vhafumakadzi vha vha thikho kha mishumo na zwiimiswa zwa lushaka.

2.9.1.6 Feminizimu u ya nga thundu/ndaka

Heyi thyiori yo thoma nga minwaha ya kale (19 century) i tshi ḁoda u khwiḁisa mbofholowo ya vhafumakadzi siani ja zwa ndaka/thundu. Ndi thyiori ine ya tenda u laḁela mihumbulo kule ya siani ja mishumo ya hayani, u bika na miḁwe mishumo i no yelana na zwa mvelele yo sedzaho vhafumakadzi.

2.9.1.7 Feminizimu ya vhukati

Thyiori iyi yo ḁadzwa nga maanda nga vhafumakadzi vhaḁuku/vhaswa vhane vha dzhia uri vhone a vho ngo tambudzwa nga khethululo. Vha tenda uri mihumbulo ya feminizimu a yo ngo shuma tshithu lune ha ḁodea dziḁwe tshanduko. Vha vhona zwa feminizimu zwo iteswa na hone zwi khagala. Lugwada holwu lu a tama mihumbulo ya feminizimu fhedzi lu sa ḁodi u tou vhidziwa sa vhafeminizimu.

2.9.1.8 Feminizimu ya Amazon

Vha thyiori iyi vha dzhiela nḁha nga maanda kha u eḁana lwa nungo kana u vha na maanda. Vha hanedza na u dzhia vhafumakadzi sa vhathu vha si na nungo kana vhafumakadzi sa vhathu vha sa koniho tshithu. Vha hanedza kuhumbulele kwa u dzhia zwiḁwe zwa zwithu zwi tshi nga koniwa kana u shumiwa nga vhanna fhedzi hu si nga vhafumakadzi zwa nga zwi tou bva tsikoni. Vha dzhia uri vhafumakadzi vhoḁhe vha na nungo, vho khwaḁha u tou fana na vhanna.

2.9.1.9 Vha u dikhethulula

Thyiori iyi ndi ine vhane vha funana nga mbeu nthihi vha vhone vha tshi vha vha u dikhethulula, vha vhone vho fhambana na vhañwe vhanna ngavho. Vhunzhi havho vha tshi dikhethulula vha divhona hu liga la u thoma “first step” kha sia la nyaluwo fhedzi vha sa divhoni vho dikhetha tshothe.

(<http://www.amazoncastle.com/feminism/ecocult.shtm/>) 2004, April 28.

2.10 MVALATSWINGA

Musi ri tshi sedza mirero na maidioma, ri a kona u zwi vhone ri sa timatimi uri vhuvhili hazwo zwi pfumbisa luambo na u dovha u lu nakisa. Mirero na maidioma eneo, vhuvhili hazwo zwi nanga u ñea tshirunzi luambo na uri lu dzike. Vhunzhi ha mirero na maidioma zwo shumiswaho kha dirama idzi mbili, Tshithudivha na La da hafha li a kovhela, ho vha na hunzhi he zwa shumiswa u tsikeledza na u vhaisa vhafumakadzi. Mirero na maidioma aya musu zwo kuvhanganyiwa nga u rali zwi tshi ya kha tshakha na mishumo zwi do thusa u vhulunga u itela lushaka lu daho.

NDIMA YA VHURARU

MIRERO YA TSIKELEDZO YA VHAFUMAKADZI

3. MVULATSWINGA

Mirero ya Tshivenda i difhisa na u pfumisa luambo nahone ya dovha ya vha na mishumo yo fhambanaho. Muñwali Mampuru na vhañwe (2007:55) vha ñea mishumo ya mirero sa ine ya shuma u tikedza musi vhathu vho ñangana nga tshavho, zwine zwa nga itea mahayani, mishumoni, dzikhothe na huñwevho. Musi vhathu vha tshi khou amba vha tshi shumisa mirero, muñwe a nga amba na muñwe nga ñdila yavhuđi muñwe a amba na muñwe nga ñdila i si yavhuđi, zwi tshi bva kha nzulele. Ngauralo, mirero i nga shuma u ñuñwedza, u nyamisa, u ñea ngeletshedzo na zwinwevho zwinzhi.

Ndimana iyi i ño sedza kushumiselwe kwa mirero ya tsikeledzo nga ñdila dzo fhambanaho. Tsikeledzo i ño sumbedzwa ho sedza u tsikeledza vhafumakadzi siani ña nzeo, mirero i tsikeledzaho siani ña zwipfi, u tambudza siani ña mbebo, u tsikeledza siani ña u ñiambela vhuđipfi hau, u tsikeledzwa lwa u tsitselwa tshirunzi fhasi tshitshavhani.

U ya nga mvelele ya Finish, mirero yo vha i tshi shumiswa yo sedza vhanna sa vhone thikho dza miña, zwine zwa vha maitete a “patriachical” ngauri ho vha mirero ye ya vha i tshi kuvhanganyiwa nga vhanna fhedzi. Mufumakadzi o vha a tshi dzhiwa sa muthu wa u beba vhana muñani, fhedzi. (Grabbam-Haren: 1993:105)

3.1 MIRERO YA U TSIKELEDZA SIANI ñA NZEO

(a) *Vhuhadzi ndi ñama ya thole ya fhufhuma ri a fhunzhela*

Milubi (1996:164) u ñalutshedza murero uyu nga ñdila ya u ri ndi musi mufumakadzi a tshi konđelega u tambula heneho he a malwa hone.

Ñetshivhuyu (1982:35) u shumisa murero uyu nga ñdila ine wa sumbedza u tsikeledza kha vhafumakadzi muñani nga ñdila ya u ri naho mufumakadzi a tshi khou vhaiswa hani nga munna na Vhomazwale wawe zwingafhani, u tea u konđelega zwoñhe a sa tei u humbula u ñuwa a ya ha hawe. Khuba (1983:19) u ñea thikhedzo ya murero uyu nga u bula uri vho mazwale vha a konđa vhukuma lune mufumakadzi

e ethe a nga si vha kone, zwi a mu kondela u tshila navho ngauralo, mufumakadzi u kombetshedzea u dikwamanya navho. Murero uyu u shumiswa kha u eletshedza vhafumakadzi vhatuku u fara Vhomazwale vhavho kana vhatu vha vuhadzi havho nga zwavhudi lune vha nga si vuwe vho mu tanutshela.

Netshivhuyu (1982:35) u shumisa murero uyu musi hu na nyambedzano vhukati ha Vho Siphuma na Vho Mary:

Siphuma: Ni songo dzhenwa nga mbiti, u fanela u kondelela samusi e vuhadzi. Nahone *vuhadzi a thi ri ndi nama ya thole i fhufumaho ya fhunzelwa.*

Musi mufumakadzi a tshi khou ralo u tambudzwa, u ya nga mvelele ya Tshivenda zwi dzhiwa munna a sa khakhi. Vha thyhiori ya feminizimu ya mapambuwa (radical feminism) vha hanedzana na hokwu kuhumbulele kwa u dzhia munna e ene amba dzi fhele mutani. Vho Siphuma vha vhona Sara o fanela u kondelela u vhaiwa hothe hune a khou tangana naho sa u rwiwa a huvhadzwa a tshi khou fela u sa beba. Sara u rwiwa nga Tshithudivha nga ndila i tatisaho, ha di pfi a kondelele. Hezwi zwi tou sumba uri Vho Siphuma sa muthu wa munna vha tshee vho fara maitete a kale a mvelele ane a nea munna vhuimo ha u vha ntha kha zwothe lune a dzhia e ene amba dzifhele mutani. U rwiwa ha Sara hu bveledza khudano vhukati ha vhabebi vhawe na vhabebi vha Tshithudivha.

Murero uyu u a nana vhanna vha we u dzulela u tambudza vhafumakadzi vhavho wa dovha wa engedza tshivhalo tsha dzimpfu mitani ngauri vhunzhi ha vhafumakadzi a vha todi u suma u tambudzwa havho mapholisani, zwithu zwine ndayotewa ya shango la Afrika Tshipembe ya Iwa nazwo.

(b) ***Tshalo tsha mufumakadzi tshi vuhadzi hawe***

Tshalutshedzo ya murero uyu u amba uri musadzi a lovha u tea u vhulungwa hanengeo vuhadzi hawe. Zwa sia zwi tshi amba uri arali a nga lovha e henengeo vuhadzi ha tei u ya u vhulungwa he a bebwa hone. Nga inwe ndila u dzhiwa u pfi o bva tsothe a hu na u humela murahu. Khuba (1983:21) u amba uri nga Tshivenda musadzi a nga pandelwa vuhadzi fhedzi zwo wanala uri ndi muloi. Nga nda ha vhuloi a hu na tshine munna a nga tala mufumakadzi wawe ngatsho. Hezwi zwi itiswa ngauri hu vha hu na tshedele ya lumalo ye munna a bvisa kana kholomo dze a

dzi bvisa lune zwi nga mu kombetshedza u dzi lifha kana u dzi humisela murahu hafhu.

Musi hu sa tendelwi t̄halano zwi itavho uri hu vhe na ndinganyelo kha vhushaka na kha vhadzulapo. Zwi vha zwi tshi amba uri musadzi u ɔo dzula e vhuhadzi naho zwithu zwi tshi khou konɔa hani. Vha feminizimu ya mbofholowo izwi a vha imi nazwo ngauri vha tenda kha uri muthu u tea u vha o vhofoholowaho nga nɔila ine a nga kona u ɔibveledzisa. Thoiori iyi ya mbofholowo i t̄oɔa hu tshi vha na ndinganelo kha vhanna na vhafumakadzi.

(c) ***Khuhu ya phambo a i imbi mutsho***

Murero uyu u amba uri muthu wa mufumakadzi ha tei u thoma zwithu sa mufumakadzi. Nga inwe nɔila mufumakadzi ha koni u ambisa muthu wa munna arali a tshi pfa a tshi khou mu takalela uri a vhe munna wawe. Murero uyu u ɔo ri fha t̄halutshedzo mbili dzo fhambanaho. U ya nga muñwali Sigogo (1995:2) murero uyu u a hanela mufumakadzi a tshi ambisa munna. U ya nga mvelele ya Tshivenda arali mufumakadzi a nga ambisa muthu wa munna, zwiito izwo zwi dzhiwa hu maɔudzi nahone zwa tou vha muila. Murero uyu wo dovha wa shumiswa nga Mathivha (1984:34) musi a tshi kaidza mufumakadzi uri ha tei u ambisa munna. Hezwi zwi ita uri mufumakadzi a vhe o tsikeledzwaho nga u ɔo kundelwa u vha na mufarisi ane ene u a mu funa.

Muñwali Sigogo (2002:87) u shumisa murero uyu a tshi khou sumbedza u fhungudzwa kana u sa vha na maanɔa kha mufumakadzi kana thendelo ya u dzhia tsheo kha mafhungo musi muɔani hu na zwine zwa khou reriwa naho mafhungo ane a khou ambiwa a tshi nga vha a tshi khou kwama onoyo mufumakadzi. Ene sa muthu o ɔaho nga kholomo u tea u sokou fhumula vha ralo u dzhia tsheo kha zwine zwa mu kwama thwii!

Kha nyambedzano yo vhaho hone vhukati ha Vho Nyatshisevhe na Vho Muofhe murero uyu wone u ɔisa inwe t̄halutshedzo. Kha Sigogo (2002:87) murero uyu u shumiswa nga nɔila heyi:

Vho Nyatshisevhe: Sa izwi avha Vho Masuwanyise vho vha vha sa humbuli uri khamusi uyu n'wana wavho u do taha a sia mukwasha nduni linwe duvha zwi nga vha sinyusa lune arali ha ya muthu a si na tshirunzi vha nga di mu pandamedza a vhuya a tshi tou nzambula o imisa na dzingevhe. Nne ndo vha ndi khou tou humbela uri hu tou takuwa vhone khaladzi, khamusi ra toda na Vhavana Vho Mafeladangwa ndi khwihe. Vha zwi vhona hani nandi Vho Muofhe?

Vho Muofhe : Naa itali na kale ya phambo *i a imba mutsho* naa? Nne ndi khou vhona zwo naka.

Iyi i vha khwaṭhisedzo ya uri vhafumakadzi a vha na maanda a u tshea fhungo. Feminizimu yo dzudzwanywaho nga vhafumakadzi vha lwelaho zwa ndinganyelo ya mbeu vha toda vhafumakadzi vha tshi dzhiwa vha tshi edana na vhanna.

Kha u tambudzwa lwa nzeo, Vho Muofhe vha vhona zwi si thaidzo musi vhone vha tshi bviswa kha vhatu vhane vha khou ya ha Vho Masuwanyise malugana na u tshiswa ha Vhulahani nga Vhangani.

(d) ***Ndi mukumba thipetwi nda petwa ndi a petuluwa***

Murero uyu u ambelwa kha muthu ane a si pfe muthu, wa swili a dovha a vha muthu a kondisaho vhutshilo kha vhaṅwe. Murero uyu u a disa tsikeledzo kha vhafumakadzi mutani ngauri munna u vha o n'wena maanda a tsikeledzo lwa mvelo kana u bva tsikoni nga ndila ine lushaka lwa zwi dzhiisa zwone. Munna u dzhiwa e ene thoho ya muḍi lune a kona u ita zwine a funa mutani a sa hanedzwi kana u thivhelwa nga muthu.

Netshivhuyu (1982:34) u bvisela khagala ndila ye murero uyu musi u khou shumisiwa wo livhanywa na Sara uri a songo diita *mukumba thipetwi nda petwa ndi a petuluwa*. Murero uyu u amba uri muthu a songo diita khunzi kana muthu a sa konei zwo fanyiswa na mukumba une arali wo oma a hu na na muthu na muthihi ane a nga u peta.

Netshivhuyu (1982:34) u shumisa murero uyu nga ndila hei:

Tshithudivha: Kha vha mu litshe arali a tshi khou diita mukumba thi petwi ndi do mu petulula nne Tshithudivha. A thi dzuli na munna nga nne.

Mafhungo haya a u ri Sara u khou diita khunzi o vha a si one, o tou ambelwa a si kone u diambela sa izwi hu tshi khou amba munna wawe nahone a tshi vhonala o tou mu halifhela. Mutani ha vhuya ha vha na u vhona muñwe e khunzi kana hu na u dihudza, hu mbo di thoma u vha na u vha isana, nahone hu si tsha vha na u difha kha sia la matshilisano. Zwi dovha hafhu zwa disa u tambudzwa muyani.

Ecofeminizimu i ima kha fhungo la uri munna a songo dzhiwa e ene thoho ya muḍi ngauri zwi vha khombo. Vha Ecofeminizimu vha vhona kufarelwe kwa muthu, zwipuka na muthu zwi tshi tea u fhambana.

(e) ***Khangala mbili a dzi dzuli muina muthihi***

Milubi (1996: 151) u nea thalutshedzo ya murero nga ndila ya uri vhathu vha khani vha nga si vuwe vho pfana na luthihi.

Netshivhuyu (1982:43) u sumbedza tsikeledzo nga uyu murero i tshi vhonala musi Tshithudivha a tshi vhona Sara sa muthu ane a ri a tshi amba nae a somba mutsinga, zwi tshi sumbedza uri u na swili. Mafhungo a hone o vhewa nga hei ndila:

Tshithudivha: (A tshi khou kweta thoho) Ndi uri... ndi uri... ndi, ha nthetsheshelesi sa munna wawe. Ndi tshi amba nae u sokou somba mutsinga. Zwino *khangala mbili dzi nga si dzule muina muthihi*.

Musi Tshithudivha a sa athu u bula fhungo ilo o do bula uri ene na Sara u vhona vho fhambana. Nga inwe ndila u vhona ene sa munna a sa tei u hanedzwa zwine ene a dzhiisa zwone mafhungo. Ene sa muthu wa munna u vhona a sa tei u fhindulwa zwi si na ndavha uri zwi a tangeredzea naa kana a zwi tangeredzei.

Murero uyu u disa khudano vhukati ha munna na mufumakadzi. Khudano iyi i dovha ya ita uri na matshilisano mutani a si tsha vha avhudi. Hu todea uri muñwe a vhe a konaho u pfa muñwe kana u tenda u tsela fhasi musi hu tshi khou ambiwa.

(f) ***A i pfi dzwala dzwala Nyañombe hu nga dzwala na dzi songo swikaho***

Ṭhalutshedzo ya murero uyu ndi uri zwithu a zwi tou kombetshedzwa ngauri u kombetshedza zwithu hu a tshinya zwithu. U ya nga Sigogo (2002:39) Vhulahani o vha a khou kombetshedzea uri a ṭavhanye u malwa nga Vho Jona. Vhulahani ha khou zwi funa na luthihi zwa u ṭavhanya u malwa ngauri u kha ḡi vha tshikoloni kha murole wa vhufumi. Nga lutamo lwawe u ṭoḡa u vha muthu wa phrofesheni.

U kombetshedza honohu hu ita uri hu vhe na khuḡano vhukati ha Vhulahani na khotsi awe lune a vho humbula na u tou vha farisa mapholisani. Tsumbo ya nyambedzano iyo asiyo:

Vho Masuwanyise: Mm! Ene u khou amba zwone. Nḡe hafhu ndi khou tou ita mutsiko kha hoyu ḡwana. Hafhu ra ri *dzwala dzwala nyañombe i nga i ḡi dzwala na dzi songo swikaho*.

Arali muthu a lilela u kombetshedza zwithu zwi sa tendi, kanzhi zwi fhedza zwi songo tsha tshimbila nga ḡila ye muthu a vha o zwi humbulisa zwone. Kanzhi ha vha na u kombetshedza hu vha na u tsikeledzana.

(g) ***Tshikwilikwili tshi ṭula tshiḡwauḡwau***

Ṭhalutshedzo ya murero uyu ndi ya u ri zwithu zwi no itwa nga mashithe kanzhi zwi fhedza zwi songo tsha tshimbila nga ḡila ye zwa vha zwi khou vhoniwa kana u itwa ngayo fhela.

Ṭetshivhuyu (1982:9) u sumbedza Vho Phungo mme a Tshithuḡivha vha tshi khou sasaladza mbingano ya ḡwana wavho Tshithuḡivha na Sara sa izwi na mathomoni azwo vha songo vhuya vha vuwa vho zwi takalela. U sasaladza uhu vha khou hu ita nga murahu ha musi vho pfa uri Tshithuḡivha na Sara vha khou ya u ambadzana rinngi ha madzhisiṭirata. Vho Phungo vho ḡo pfala vha tshi khou hofhola vha tshi ri“Axee - atshi! Izwi vho no mbo ḡi malana ha! Izwi *tshikwilikwili a tshi nga ṭuli tshiḡwauḡwau?* Khefha ri hone...”.

Musi vha tshi ralo, zwi ita uri hu vhe na khuḡano vhukati ha Vho Phungo na mukalaha wavho vho Tshisusu. Hezwi zwi sumbedza uri na vhafumakadzi vha tshi ya huḡwe vha a dovha vha tsikeledzana nga tshavho. U sasaladzana hohu, hu itwa nga ḡhani ha u vha na mavivho na vhutshivha kha muḡwe. Zwa u vhivhana na

vhutshivha ndi zwiṅwe zwa zwithu zwine vha thiori ya Makisizimu vha hanedzana nazwo (Milubi, 1996:214).

(h) ***Muri u vhavhaho u bva tsinden***

Murero uyu u tshi ṭalutshedzwa u amba uri u vhavha kana u sa ḡifha ha muri zwi vha zwo bva kha tsinde. Tsinde hu vha hu tshi ambiwa mubebi ngeno ipfi muri ḡo livhiswakha vhana. Ngauralo, zwi sia zwi tshi amba vhana vhane vha si vhe na mikhwa yavhuḡi uri vha vha vho zwi dzhia zwi tshi bva kha vhabebi vhavho. Arali mubebi a na zwiito zwine zwi si vhe zwavhuḡi zwine zwa nga u tswa kana vhutshilo vhune ha vha ha tshiṭuhu, ha vhonala uri vhana vha ita zwithu zwenezwo zwi si zwavhuḡi, zwi namba zwa vho dzhiwa nga ṅḡila ya uri havho vhana zwine vha ita vho tou zwi dzhia tshoṭhe kha onoyo mubebi.

U vhavha kana u haṭa ha mitshelo ya muri wonoyo zwi dzhiwa uri zwo bva kha tsinde ḡa muri wonoyo. Zwenezwo, zwa vho sia zwi tshi amba uri vhabebi vha namba vha vho hweswa mulandu wa u sa alusa vhana vhenevho nga ṅḡila yone kana maitete a takadzaho. U ya nga Ṇetshivhuyu (1982), Sara u bulelwa murero uyu musi a tshi khou seṅwa nga zwiito zwine vha vhadzi vha vho thoma u sa zwi pfesesa vha vho amba uri o zwi wana kha vhabebi vhawe.

(i) ***Tshinakaho a tshi yi thambo tshi no ya thambo ndi mutshinyalo***

Murero uyu u amba uri arali zwithu zwi tshi khou takadza kana u ḡifha, a zwi lengi u tshinyala kana u fhela.

Ṇetshivhuyu (1982:1) u sumbedza lufuno lwa Tshithuḡivha na Sara musi lu tshi khou tou fhufhuma zwe zwa ita uri na Sara a zwi vhone uri u khou funiwa vhukuma. Lufuno lwa hone u vhona lu tshi tou vha lwonoluḡa lwe Tshithuḡivha a mu fulufhedzisa lwone.

Sara u vha na mutsiko wa u vhona u nga ṅḡila ine Tshithuḡivha a mu funa ngayo a zwi nga ḡo dzula zwo ralo. Sara u vhona u nga zwi ḡo mbo ḡi pfuvha zwa fhelela tshikhalani.

Ene Sara u bula uri ḡali zwithu zwi tshe zwiṅu zwi sa naki zwone, ngeno hu tshi pfi *Tshi nakaho a tshi yi thambo tshi no ya thambo u wone mutshinyalo.*

Murero uyu musi u tshi dzulelwa u ambiwa misi yothe, zwi a fhungudza lufuno lu re hone vhukati ha vhathu vhavhili, muñwe u a dzula a songo tou vhotholowa tshothe, u ambara nyofho musi lufuno lu tshi khou vhone lu tshi khou tshimbila zwavhuḁi. Huñwe a nga kha ḁi dzula o lindela, musi une muñwe a ḁo mu kuḁa.

(j) ***Mirero i tsikeledzaho nga ḁila ine tshirunzi tsha mufumakadzi tsha vha tsho tsitselwa fhasi***

Mirero ya Igbo ndi ine ya vha yo shumiswaho nga ḁila ine muthu wa tshifumakadzini a vha o seḁwa lwa u tsitselwa fhasi. Mirero iyi yo kuvhanganyiwa u ya nga u fhambana ha mashango a Afrika (U Zoma A Zuonye, 24 June, 2012).

- A woman is like a corn cob, you have no teeth, you hardly eat. (Garbon/Cameroon).
- A woman without a man is a field without seed. (Zaire)
- The husband of a lazy wife, his nights are good, his days bad. (Mali)
- To bear a girl is to bear a problem (Ethiopia/Tigrinya)
- Never marry a woman with bigger feet than your own. (Malawi/Mozambique)
- You can trust your brother, father, mother but never trust your wife. (Bennin)
- Beat your wife regularly, if you do not know why, she will. (West Africa of Arab origin)
- Do not despise a woman you have not undressed (Bemba, Zambia)
- Take a woman for what she is, a sister of the devil (Yoruba, Bennin)
- A woman is like the earth, everyone sits down on her (Zaire)
- A wife is like an old cooking pot, you do not let your friend keep it for you. (Uganda)

Sabbagha na Kritzinger (1980:436) vha ḁea mirero ya u tsikeledza vhafumakadzi na u vha nyadza. Mirero iyo ndi i tevhelaho:

- A woman's advice is a poor thing, but he is a fool who does not take it.
- Women's counsels oft are cold.
- A woman, a dog (an ass) and a walnut tree, the more you beat (them) the better they do.
- Women are necessary evils.
- Women change as often as wind.
- A woman's work is never done.
- A woman of the world - a woman who has experience of the world.

Musi ri tshi sedza na u saukanya mirero iyo yo bulwaho afho n̄tha, ri a kona u zwi vhona uri mirero iyo i khou sumbedza u nyadza na u tsikeledza tshoṱhe muthu wa tshifumakadzini. Kha vhunzhi ha mashango, vhafumakadzi vha vha vha tshi khou tou dzhiiwa sa tshithu tshi sa tshili kana tshi siho shangoni.

Mirero iyo yo bulwaho afho n̄tha i lwa na thyiori ya Makisizimu ngauri thyiori hei i ṱoḁa vhathu vha sa khethululiwi, vha tshi tea u farwa u fana nahone vha tshi eḁana, hu si na muṅwe ane avha wa kilasi ya n̄tha muṅwe a vha wa kilasi ya fhasi.

3.2 MIRERO INE YA TSIKELEDZA SIANI ḽA ZWIPFI

(a) *A si halwo lukunda a lu kokomedzwi lwa kokomedzwa lu a ṱhara*

Ṭhalutshedzo ya murero uyu ndi uri muthu ha tei u tou kombetshedza zwithu ngauri u kombetshedza honoho hu nga ita uri hu vhe na masiandaitwa a si avhuḁi. Murero uyu a wo ngo fhambana na une wa ri *'a i pfi dzwala dzwala Nyaṅombe i nga ḁo dzwala na dzi songo swikaho'*.

Netshivhuyu (1982:39) u shumisa murero uyu o u livhisa na khuḁano ye ya vha hone vhukati ha Tshithuḁivha na Sara musi Sara a tshi khou kombetshedziwa uri a tende u ṱoliwa nga maine hu ṱodou vhona uri u khou kundelwa nga mini u sa vha na vhana. Sara o tou dadadza a tshi khou sumbedza uri hu vuhadzi vhu nga namba ha bala zwaho.

Zwenezwo zwo ḁo ḁisa khuḁano khulu vhukati ha miṱa iyi mivhili, muṱa wa Vho Tshisusu khotsi a Tshithuḁivha na muṱa wa Vho Siphuma vhane vha vha vhabebi vha Sara.

Vho Mary mme a Sara vho ḁo dzhenwa nga mbiti vha vho bula uri vha songo ṱoḁa u vhulahelwa ṅwana wavho ngauri *hu si halwo lukunda a lukokomedzwi lwa kokomedzwa lu a ṱhara*.

Musi hu na u kombetshedza, mubebi a nga vhuya a kombetshedzea u bula murero une wa tikedzana na uyo wa u ri *hu si halwo lukunda a lu kokomedzwi lwa kokomedzwa lu a ṱhara* une wa ri *u beba a si u ka muroho*. Khuba (1983:20) u sumbedza uri u beba a si tshithu tshi leluwaho. U ya nga mvelele ya Tshivenda, ṅwana u tou vha mpho i bvaho ha Mudzimu. U vhona ṅwana a sa tei u vhambedzwa

na muroho une wa vha wa ndeme fhedzi hu tshi khou *liwa*, *ñwana* u vha mudzio wa ndeme kha *muṭa*.

Thyiori ya feminizimu ndi ine ya fhululedza ya tendelela vhafumakadzi vha tshi kona u langa vhudzekani na kha sia *ḷa* mbebo dzavho.

(b) ***U si vhone mbulu we mbumbumbu, mubva muraru u ri mbulu yanga***

Murero uyu u vha u tshi amba uri arali muthu o tama tshithu kana a tshi khou tshi funa nga mbilu yawe *yoṭhe*, a songo vhuya a tshi litsha a tshi *ḍivhudza* uri u *ḍo* tshi dzhia kana u tshi tevhelela *ḷinwe* *ḍuvha* ngauri *muñwe* a tshi wana ha nga tshi litshi, u *ḍo* mbo *ḍi* tshi dzhia na zwenezwo.

Murero uyu wo shumiswa musi Vho Tshinakaho vha tshi khou kukumedza Vhulahani uri a vhuye a pfesese u malwa nga Vho Jona khaladzi avho: “Ni a *ḍivha* ni *ḍo* dzulela uri *mbu mbu mbu mubvamurahu u ḍo vhuya a ri mbulu yanga*” (Sigogo. 2002:8).

Hezwi vha tshi amba nga u ralo zwo vhaisa zwipfi zwa Vhulahani sa izwi havho vho Jona vha hone a songo vhuya a vuwa o vha funa. Vhulahani o vha o sumbedza uri ene u kha *ḍi* *ṭoḍa* u dzhena tshikolo nahone u swika a tshi fhedza pfunzo dzawe dza murole wa vhufumi. Zwiñwe zwi mu dinaho ndi uri Vho Jona ndi mukalaha o no eḍana na khotsi awe.

U tambudzwa uhu hu ita uri ri vhone musadzi e muthu ane a si kone u *ḍidzhiela* tsheo nga ene *muñe* kha zwithu zwine zwa mu kwama. Thyiori ya feminizimu i lwa na kufarelwe hokwu sa izwi thyiori iyi i tshi *ṭoḍa* munna na mufumakadzi vha tshi tea u farwa u fana.

(c) ***Ndi lumbile lwa Nevondo, ine ya tshewa ya bva mbilana, mbilana ya bva mbilanana***

Mirero uyu u ambiwa musi hu na fhungo *ḷi* khou ambiwaho, musi hu tshi khou ralo u ambiwa, fhungo *ḷe* *ḷa* vha *ḷi* tshi khou ambiwa, *ḷa* vho ita uri hu vho vuwa lunani luhulu lu sa takuliwiho, zwi ambiwaho zwi si tsha fhela. Hu tshi vho bvukuluwa na zwiñwe zwo bva kha fhungo *ḷeneḷo* *ḷe* *ḷa* vha hu tshi khou ambiwa nga haḷo.

Sigogo (2002:19) u shumisa murero uyu musu Vhulahani a tshi khou lila lu khathulaho na mbilu. Izwi zwi khou itea musu ho vha na dzulo le makhadzi wawe Vho Tshiembe a vha vha tshi khou tou mu luvheledza uri ndi khwiṅe a tshi ditendela vho Jona zwi fhele, ngauri u hanelela hawe o vhudzwa u pfi zwi do ḍisa khakhathi i sa takulwi afho muḍini. Vhulahani o vha a tshi khou tambudzwa siani la zwipfi zwawe ngauri u vhuya a tou tḥukhula tshililo tshihulu u sumbedza uri ha zwi tḍoḍi kana ha zwi funi.

Vhulahani sa ṅwana u kombetshedzea u ita zwenezwo zwi khou ambiwaho naho a sa zwi takaleli. Murero uyu wo shumiswa nga hei ṅdila:

Vho Tshiembe: (Vhulahani a tshi khou lila lwa u khathula mbilu). ṅwana wa khaladzi anga, ni songo vhuya na lila, inwi fhumulani. Zwino ṅwana wa khaladzi anga. Nṅe ndi vhona tsha khwiṅe hu u tenda u shavha luambo holwu lune lwa tou vha *lumbile mbila ya Nevonḍo ine ya tshewa ya bva mbilana mbilana ya bva mbilanana*, na inwi a ni pfi hu tshi vho dzheniswa na mme aṅu ngeno hu si na tshe vha tshinya. Inwi tendani zwi fhele.

ṅdila hei ya u tsikeledza ndi ine ya lwa na vha feminizimu ya u kokodzela thungo, ngauri feminizimu ya lushaka holwu, i vhona tsikeledzo ya vhafumakadzi ho thomiwa nga murafho, mvelele na ekonomi. Vho makhadzi sa mufumakadzi wa Muvenda vha ofha u tikedza Vhulahani ngauri nga maitete a Tshivenda a vha tei u hanedza zwine zwa vha zwo ambiwa kana tsheo yo dzhiwaho nga muthu wa munna.

(d) ***Mulila solo u lila lawe***

Uyu murero u amba uri arali muthu a na tshithu tshine a khou tshi tḍoḍa, ha tsha vhuya a sedza vhaṅwe vhathu, u vha o sedza ene muṅe tenda tshine a khou tshi tḍoḍa a fhedza o tshi wana.

Sigogo (2002:13) u shumisa murero uyu o u livhanya na Vho Tshinakaho vha tshi khou amba na Vho Masuwanyise musu vha tshi kukumedzela uri Vhulahani a tḥavhanye a maliwe nga Vho Jona khaladzi avho.

Vho Tshinakaho vha lilela uri khaladzi avho a wane mufumakadzi, vha si tsha sedza uri vhañwe vhafumakadzi vhone vho vha vho tšuwiswa nga mini. Nahone a vha sedzi uri Vhulahani u tou vha ñwana ane a fhirwa na nga vhana vha vhenevho khaladzi avho. Vho zwi bula nga ndila hei:

Vho Tshinakaho: Aa! (Vha khou losha) Zwine vha khou amba zwi khou pfala, riñe-vho sa *mulila solo ane a lila Jawe*, ri khou di dovha ra ombedzela uri arali vho vha vha tshi nga ri tšavhanyela sa izwi ri tshi khou tou tšua mbilu dzashu ro dzi fara nga zwanḁa.

Musi zwi tshi ralo, zwo vho ḁo ḁisa khudano vhukati ha Vhulahani na vhabebi vhawe sa izwi ene o vha o sedza fhedzi kha u phasa pfunzo dzawe.

3.3 U TAMBUDZWA SIANI LA MBEBO

a) U beba a si u ka muroho

Murero uyu u ambiwa kanzhi mufumakadzi a tshi khou vhona ñwana wawe a tshi khou pfiswa vhuṭungu. Kana ñwana wawe a tshi farwa nga ndila ya tshiṭuhu.

Khuba (1983:20) u buletshedza uri kha lushaka lwa Vhavanḁa, ñwana u dzhiwa a tshi tou vha mpho i bvaho Mudzimuni lune u beba zwi songo vhuya zwa vhambedzwa kana u fanyiswa na musu muthu a tshi khou ka muroho, ngauri u beba hu a vhavha.

Kha Netshivhuyu (1982:36) musu Vho Mary vha tshi vhona ñwana wavho Sara o rwiwa a huvhadzwa vhukuma nga Tshithuḁivha, Vho Mary vho bula maipfi ane a sumbedza uri mufumakadzi ha koni u konḁelela u vhona mbebo yawe i tshi shengedzwa. Vho fhedza nga u amba hezwi:

Vho Mary: Vha kha di ri matshelo? Takuwani ri tšuwe! A thi vhulahelwi ñwana sa o malwaho nga lwa ndou. Takuwani ri tšuwe.

Vho Mary sa muthu vho bebaho vha a pfa vhuṭungu zwa dovha zwa vha vhaisa. Kha sia ja mvelele zwi dzhiwa nga ndila ya uri muthu wa mufumakadzi ha tei u amba tshithu naho zwithu zwi tshi khou khakhea kana a tshi khou vhaiswa. Ene u tea u sokou tanzwa maṭo a lavhelesa.

(b) ***Mutshetshete wo beba muṭanzwa***

Murero uyu u ṭalutshedzea nga ṅdila ya uri muthu o nyadzeaho a tshi fhedza a tshi vha na ṅwana o bvelelaho vhutshiloni. Netshivhuyu (1982:9) o shumisa murero uyu musi Vho Phungo na Vho Tshisusu vhane vha vhone vhe vhatu vho nyadzeaho kha shango hu tshi swika hune ṅwana wavho a vho kona u vha na munyanya wavhuḍi. Zwo vhewa nga ṅdila hei:

Vho Tshisusu: (Vha tshi dzula fhasi) U murahu na musadzi wawe. Hone rinngi ya hone hai, o mu ambadza yoneyone ṅwananga. Iṭali ***mutshetshete u tshi ḍi beba muṭanzwa.***

Murero uyu u kaidza lunyadzo nga ṅdila ine vhatu vha khethutula vhatu ngayo, hune vha vhone u nga hu na vhatu vho fanelwaho nga zwithu zwavhuḍi kana zwa ṅṅha.

U ya nga ha Milubi (1996:212) u ṭalutshedza thyiori ya Makisizimu sa ine ya lwa na zwa u khethekanya vhatu nga dzikilasi. Vhatu vha khethekanywa vha bva zwipiḍa zwa vhatu vha kilasi ya ṅṅha, kilasi ya vhukati na kilasi ya fhasi, lune murero uyu u tshi ambiwa zwi vha zwi tshi vho ri vhudza uri hu na vhatu vha ṅṅha vho tou fanelwaho nga zwavhuḍi ngeno hu na vhatu vha fhasi vhane vha swikelela zwithu zwavhuḍi zwi dzhiwa u nga a zwo ngo vha fanela.

(c) ***Fuyu ḷitswuku a ḷi kundwi tshivhungu***

Murero uyu u ambelwa muthu ane vala ḷawe ḷa vha ḷitswuku, zwino vhunzhi ha vhatu vha dzhia u nga muthu o tswuka ndi hone a tshi pfi o naka. Zwino murero uyu u sasaladza muthu mutswuku uri naho o tswuka, u ḍo ḍi vha e na zwiṅwevho zwi si zwavhuḍi khae.

Netshivhuyu (1982:20) u shumisa murero uyu a tshi khou livhanya na Sara musi mazwale wawe Vho Phungo vha tshi khou mu goḍa uri o sokou tswuka. Vho Phungo vha zwi dzhia nga ṅdila ya uri ṅwana wavho Tshithuḍivha u ḍo vha o tou fhuriwa nga u vhone u tswuka a tshi ri ndi lunako. Nahone vha vhone Sara a songo fanela ṅwana wavho. Murero uyu wo shumiswa nga ṅdila hei:

Vho Phungo: Zwino vha ri ri litshe u amba u tshi diita mukhuwa ngeno u na samba zwau? Ndi mafhungo a Tshithudivha haya a u sokou kokodza nga u vhona u tswuka. Kana u tou sa divha, na dzina li lawe, u ri fuyu litswuku a li kundwi tshivhungu?

Musi murero uyu u tshi ambiwa, mubebi ha farei zwavhudi nahone huwe murero uyu u tshi ambiwa u ya vha u tshi ambelwa uri muthu onoyo o sokou tswuka, ngeno hu na zwiwe zwo vhifhaho zwine a ita. Murero uyu u na vhushaka na murero u no ri *Nyamuvhuya ha shai thando a sa vha mbava ndi muloi.*

Nga mvelele ya Tshivenda muloi hu hambulelwa u vha mufumakadzi, ngauralo zwa sia mufumakadzi a tshi vha a si khou farea zwavhudi. Musi ro sedza zwine thyiori ya makisizimu ya amba zwone, ri vhona i tshi lwa na vivho na vhutshivha (Milubi, 1987:214).

3.4 U TSIKELEDZWA SIANI LA U AMBA VHUPFIWA HAU

(a) Mueni dzwinga dzau, u litshe vhaṅe vha miḍi dzi khorome zwadzo

Murero uyu u amba uri muthu arali a sa dzuli mudini wonoyo kha fhumule a si sokou wela mafhungo a vhaṅe vha haya a sa a divhi. Murero uyu u shuma u katudza muthu ane a fhindula mafhungo ane a si mu kwame, musu hezwi a tshi khou dzhenelela u namba a vhudzwa murero uyo na zwenezwo.

Netshuvhuyu (1982:260 u shumisa murero musu Vho Phungo mme a Tshithudivha vha tshi vhudza Vho Palu vhe vha vha vhe muthusi wa nduni ya Tshithudivha na Sara. Vho vha vha tshi khou imelela Sara hu tshi pfi a nga vha a tshi khou lenga u vhuya hayani ngauri a hu na tshine a do vha a tshi khou gidimela tshone hayani. Vho Palu vho vha vha tshi khou mu ambela uri u do vha a tshi khou lengiswa nga zwinamelo. Vho Phungo vho amba nga hei ndila:

Ee! Vha vhuye vha tshi mu fhulululela zwothe ndi rewe nga mbaḍo vha kone u sala vha tshi wana mushumo. Vha songo diita madilonge. Nahone u *mueni dzwinga tsinga dzau u litshe dza vhaṅe dzi khorome zwadzo.*

Murero uyu u sumbedza tsikeledzo siani la u amba mihumbulo yau. Vha thyiori ya feminizimu ya mbofholowo vha vhona hu na u shaea ha ndinganyelo zwi tshi itiswa nga kudzielwe kwa zwithu nga mvelele, zwiko na matshiliso. Vho Palu sa mushumi vha na ndugelo ya u ambela Sara sa izwi vha tshi tswesa hone, lune vha vha vha tshi mu divha khwiṅe u fhira vhatu vha sa dzuli nae tshifhinga tshoṅhe. Vho kombetshedzea u dzhenelela nga u pfa a tshi khou ambelwa zwi si zwone.

(b) ***Munna ndi ndou ha li muri muthihi***

Murero uyu u ambelwa musi munna a tshi toḁa u mala vhafumakadzi vhanzhi (Milubi, 1987:153).

Fhedzihana Netshuvhuyu (1982:31) u shumisa murero uyu musi Tshithudivha a tshi khou tambudzwa nga khudano ya nga ngomu. Tshithudivha u na thaidzo ya u vhudza Sara u ya ṅangani ha Mapoṅelele uri a ye u sedzwa nga ha u sa beba hawe. Tshithudivha u bula uri vha do tea u sokou lingedza huṅwe na huṅwe ngauri muthu ndi ndou ha li muri muthihi.

Sara u balelwa u landula muhumbulo hoyu ngauri ha na maṅṅa sa muthu wa mufumakadzi. Sara o vhudzwa u pfi u do pfi o malelwani ngauri hana na kukope zwakwo.

Afha ri kona u vhona tsikeledzo ngauri ndi mufumakadzi. Samufumakadzi u kombetshedzwa u ya ṅangani naho a sa funi. U vhudzwa u pfi u tea u ita zwoṅhe zwo no ambiwa nga munna wawe.

Murero uyu u dovha wa ṅea munna ndugelo ya u mala a sa fhedzi ngauri u munna. Munna u dzhiwa sa ndou ine ya la miri yoṅheyoṅhe. Ri wana Tshithudivha a tshi fhedza nga u toḁa muṅwe musidzana a mu dzhia sa mufumakadzi wawe. Muhumbulo u wa uri ṅhanwe kha onoyo u do mu bebela ṅwana. Haya maitele o raloho a lwa na feminizimu ya u kokodzela thungo. Thyiori iyi a i tendeleli u tambudzwa ha vhafumakadzi nga vhanna, thyiori hei i vhona zwi khwiṅe u thoma lushaka lwa mbeu yo vhofoholowaho.

3.5 U TSIKELEDZWA LWA U TSITSELWA FHASI KHA TSHITSHAVHA

(a) *A lu khwaṭhi fhedzi luṅundu lu khwaṭha lu na thanda ngomu*

Milubi (1987:158) u nea ṭhalutshedzo ya murero uyu nga ṅdila ya uri muthu a nga si kone u ita tshithu e eṭhe, u ḡi funa u vha a na mueletshedzi. Murero uyu u dovha wa ṭalutshedzwa nga ṅdila ya u amba uri a hu na tshithu tshine muthu muṭuku a nga tshi ita hu si na u thusiwa kana tsutsumedzo nga muthu muhulwane.

U ya nga Ṇetshivhuyu (1982:39) murero uyu wo shumiswa nga Sara a tshi vho pfa u pfi Tshithuḡivha o no vha na muṅwe musadzi nga murahu ha musi Sara o rveswa nga Tshithuḡivha nga hone u sa beba hawe. Hezwi zwa u rwiwa hawe zwi a mu dzhenisela maṭo na u dovha zwa tsitsa tshirunzi tshawe kha tshitshavha. Zwi mu tsitsela tshirunzi sa izwi vho tou malana masiari nga munyanya muṅwe na muṅwe a tshi khou zwi vhona.

Sara o bula murero uyu a tshi ri “Vhaṅe vha miḡi a vha vha vhoni naa? Ndi khou ya hayani ndi ḡo ḡi ṭuwa zwanga. (U a bva a tshimbila a tshi amba) Ha, ngoho *a lu khwaṭhi fhedzi luṅundu lu khwaṭha lu na thanda ngomu*. Khezwo ndi khou tou vhona nga anga maṭo. Nangoho zwi tou sumba uri Tshithuḡivha nṅe ha tsha ṅtoda vhunga khezwi u pandelwa hanga mulovha o lala o dzhenisa musidzana”. Tshithuḡivha o vha o kukumedzwa nga mme awe.

U tambudza mufumakadzi nga ṅdila hei zwi vha zwithu zwine vha thyiori ya feminizimu ya matshilisano vha si ime nazwo, ngauri thyiori hei i vhona mulandu maitete a khephithalizimu ane a dzhia maṅḡa manzhi a tshi hweswa vhanna hu uri vhanna vha tshi tou vha tshigwada tshiṭuku kha vhafumakadzi.

(b) *Fhungo muela fobvu na iwe muṅe wa tsimu ḡi ḡo u elavho*

ṭhalutshedzo ya uyu murero ndi ya uri arali muthu a ita tshithu tsho vhiḡhaho a tshi itela muṅwe, musi hu tshi ambiwa nga hazwo, na ḡawe dzina a ḡi nga sali hu ambiwaho mafhungo eneo.

Sigogo (2002:24) u shumisa murero uyu wo livhanywa na Vhulahani musi a tshi vhona zwi si nga si vhe zwavhuḡi arali a farisa khotsi awe malugana na u mu tambudza muhumbuloni vha tshi kombetshedza uri a maliwe nga muthu wa mukalaha ane a si mu fune. Vhulahani u vhona zwi tshi ḡo shonisa vhoṭhe, u vhona

zwi tshi do vha dzhenisela mafo hayani na kha shango. Vhulahani u amba hezwi musi e ofisini ya thohoyatshikolo:

“Nne ndi do dovha hafhu nda humbula u ri hafhu *fhungo muela fobvu na iwe mupe wa tsimu ji do u elavho*. O humbula uri arali a farisa khotsi awe, na ene phungo i do di dovha ya di muela-vho. Zwa do vha zwi tshi sia madzina avho vhothe a tshi do vha o tshinyala kha lushaka na kha shango.

3.6 MIRERO YA U TUTUWEDZA NA U MAANDAFHADZA VHAFUMAKADZI

Naho hu na mirero ine ya tsikeledza na u nyadza vhafumakadzi, hu di vha na mirero ine ya vha tutuwedza na u vha khwaṭhisa kha nyimele dzine vha tangana nadzo. Zwenezwo zwi ita uri vha konevho u dzhiiwa na u sedzwa sa vathu kha lushakavho. Afha fhasi hu tevhela mirero ine ya tutuwedza vhafumakadzi hothe hune vha nga diwana vhe hone.

(a) *Tshivhuya tsha mmbwa ndi tshini, na musi na i fha munamba ya bva i ja zwiṅwe*

Khuba (1985:40) u sumbedza uri naho mufumakadzi a lingedza u itela munna wawe zwithu zwavhudi nga ndila dzothe, munna hoyo u do di bva a ya nda u toda vhaṅwe vhafumakadzi nangwe a khou tonidiwa nga ndila dzothe. Murero uyu u sia u tshi khwaṭhisa vhafumakadzi u di isa phanda na u tonda vhanna vhavho.

(b) *Mutshimbili u wana ṅombe mavhele a wanwa nga nzula*

Murero uyu u ya nga ha Milubi (1996:157) u nea thalutshedzo ya uri malamba a wela zwandani zwa o tokomelwaho kha zwine a ita u fhira ane a tolou thamukana na shango. Murero uyu u a kona u khwaṭhisa mufumakadzi u dirindidza ngauri a kondelele a dzule henefho hune a vha hone a si tavhanye u tovhowa kha nzulele yawe ine a vha khayoy. Mufumakadzi u dikhwaṭhisa nga uri liṅwe duvha zwi do vhuya zwa ita musi o ralo u dzula kha wonoyo muṭa hune zwa vhone zwi tshi khou konḁa.

(c) *A hu na pfeṅe ji no fa ji songo gonya luwa*

Uyu ndi murero wa thuthuwedzo vhukuma. Milubi (1996:157) u thalutshedza nga ndila ya uri naho muthu a tshi khou konḁelwa nga vhutshilo nga maanda, zwitukutuku u do zwi wana. Thalutshedzo iyi i a tutuwedza mufumakadzi uri naho a

kha nzulele i si yavhudi, hu nga vha zwi kha sia la mbebo, nzeo, kana u shaya mushumo, mufumakadzi u a kona u lwa a tshi ya phanda a tshi ditika ngauri linwe duvha zwi do vhuya zwa luga.

(d) ***Wa kokodza luranga na mafhuri a a tevhela***

Murero uyu u amba uri arali muthu a dzhia kana u mala mufumakadzi o no vha na vha vhawe, vha tshi dzhia mme na vhana vhawe vha a tevhela afho he a malwa hone (Milubi, 1996:159). Murero uyu u itela mufumakadzi dakalo musi a tshi tlanganedzwa vhuhadzi na vhana avho. Mufumakadzi u vha na mbilu yo rulaho ngauri vhana vhawe vha do vha vho tlanganedzwa afho he a malwa hone. Kuitele ukwu ndi kune na mvelele ya Vhavana ya ku tendelela.

(e) ***U swa ha mbilu ndi u rula hayo***

Milubi (1996:156) u nea thalutshedzo ya murero uyu nga ndila ine wa amba uri zwi no dina vhutshiloni zwi fhedza zwi tshi siela ndila zwivhuya zwine zwa fhedza zwi tshi rothodza mbilu. Murero uyu u sia u tshi tshuwedza mufumakadzi uri a kondelele zwi vhavhaho ngauri linwe duvha mbilu i do rula a vhuya a diwana e kha madakalo na mifhululu sa vhanwevho.

(f) ***U kona gumba ndi u mila u tafuna li a silinga***

Murero uyu u sumbedza uri zwithu zwinzhi zwi koniwa nga u kondelela (Milubi, 1996:152). Uyu ndi murero une wa tshuwedza muthu u kondelela na u sokou sedza zwithu wo difhumulela. Musi muthu a tshi khou ralo u sedza, u zwi sedza nga ndila ya u nga a hu na zwi dinaho ngeno zwi hone, huwe na u vhonala zwi tshi khou tou vhonala. Muthu a tshi khou tenda u tshila sa o populaho ngeno a tshi khou vhona zwi khou bvelelaho. Murero uyu u tshuwedza mufumakadzi u sokou tanzwa mafo a vhona.

(g) ***Tsha kule tshi wanwa nga muhovhi***

Murero uyu u amba uri zwivhuya zwi wanwa nga muthu ane a kondelela (Milubi, 1996:153). Murero uyu u a maandafhadza na u tshuwedza mufumakadzi kha u lwisa u ya u wana zwothe zwine a khou tama u zwi swikela.

(h) ***A zwi vhulahi khwaṭhi, khwaṭhi ya fa yo silinga***

Khuba (1985:40) u ṭalutshedza murero uyu nga ndila ya uri munna o malaho a lovha, hu na zwiṅwe zwe ene muṅe a ita zwe zwa mu swikisa lufuni. Murero uyu u sia u tshi rindidza mufumakadzi uri munna wa mutshimbili u vhulawa nga mitshimbili ya ene muṅe. Murero uyu u ita uri mufumakadzi a vhofoholowe kha samba ḽa uri ndi ene o vhulayaho munna wawe.

(i) ***Ndi pfarela u lila ndi thonga ya musudzungwane***

Milubi (1996:164) u sumbedza murero uyu wo livhiswa kha mufumakadzi we a vha o maliwa muṭani wa vhashai/vhathu vha si na zwavho, mufumakadzi uyo u swika na hune a ḽisedzela fhasi samusi o malwa fhethu hu si na tshithu. Mufumakadzi uyo u vha a tshi ḽivhudza uri o tou malelwavho dzina uri na ene u na munna. Murero uyu u ṭuṭuwedza u ṭanganedza zwenezwo zwe muthu a ṭangana nazwo.

(j) ***Nwana mutshenzhela ṅanga u ṭanganya ṅanga ndi hawe***

Ṭhalutshedzo ya uyu murero u ya nga Milubi (1996:157) ndi ya uri muthu ane a tangwa nga zwi konḽaho u dzulela u lwa na zwi mu konḽelaho hu u itela uri vhutshilo vhu vhuye vhu takadze sa ha vhaṅwevho. Murero uyu u khwaṭhisa vhafumakadzi u konḽelela na u fulufhela uri zwavhuḽi zwi khou ḽa zwi ndilani.

(k) ***Nama khombetschedzwa i afhula khali***

U ya nga Milubi (1996:164) muthu ha tei u kombetschedziwa u ita zwithu zwine a sa zwi fune.

Murero uyu u a kona khwaṭhisa mufumakadzi u gudavho u ḽiambela kha nyimele ine zwithu zwa khou tou mu kombetschedza nangwe a sa zwi takaleli.

(l) ***I rema nga luṅwe mbevhana mulindi wa vhuya wa ḽala***

Milubi (1996:151) u ṭalutshedza murero uyu nga ndila ine wa amba uri zwithu zwi a thoma nga zwiṭuku nga ndila i nyadziseaho zwa vhuya zwa ḽa zwa vha zwihulwane. Murero uyu u tou vha murero wa ṭhuṭhuwedzo une wa ita uri muthu a si nyabwe na u fhela mbilu. Mufumakadzi u a kona u lindela a tshi khou ḽirindidza nga uri zwi ḽo vhuya zwa luga ḽinwe ḽuvha.

(m) ***Mukapi wa tshisima a si munwi watsho***

Milubi (1996:156) u tšalutshedza murero uyu nga ndila ya uri ane a ita tshithu kanzhi a si ene ane a diphina ngatsho. Murero uyu u tšutwedza mufumakadzi musi a tshi khou vhona ndila ine a vho farwa ngayo vuhadzi, zwiulusa nga Vhomazwale kana munna wawe, arali hu na zwithu zwavhuđi zwo shandukaho muđani nga nđhani ha u đa hawe, vhathu vha tshi vho ita u nga a hu na zwe a ita.

(n) ***Mubikelaphondi, tsevhi ya lala na ndala***

Uyu murero u ambiwa musi muthu a tshi vho hangwa u livhuwa o mu bvisaho khomboni, a vho đisendeka kha vhe vha vha vha tshi tšoda u mu dzhenisa khomboni. Hoyu murero na wone u wela kha miñwe ya mirero ine ya tšutwedza na u tšaliphisa mufumakadzi musi a tshi vho vhona vhathu vha tshi vho hangwa zwavhuđi zwe a thusa ngazwo kha u fhađa muđi wonoyo.

(o) ***Hu laiwaho vhazwale ndi hune tsiwana ya laiwa hone***

Murero uyu u amba uri a si naho tshawe a nga đi dobadoba heneffho hune vhađivhalea vha doba hone (Milubi, 1996:151). Uyu murero u a tika wa dovha wa fha maanda mufumakadzi u lwa a tshi ya phanda kha zwine a khou tšoda u zwi swikelela a tshi fhulufhela uri hu nga vha na u zwi wana.

3.7 MAGUMO

Mirero ndi kuambeke kwo dzumbamaho kune muthu ane a kona u ku shumisa u vha muthu ane a tou vha na vhutsila ha luambo vhukuma. Mirero yo shumiswaho kha ndimana iyi yo khethekanywa u ya nga thero dzo fhambanaho. Mirero iyo ndi i tevhelaho na thero dza hone.

THERO	MURERO
1. Mirero ya u tsikeledza muṭani	*Vhuhadzi ndi ṅama ya thole ya fhufhuma ri a fhunzhela.
	*Tshalo tsha mufumakadzi ndi vhuhadzi hawe.
	*Khuhu ya phambo a i imbi mutsho.
	*Ndi mukumba thi petwi nda petwa ndi a petuluwa.
	*Khangala mbili a dzi dzuli muina muthihi.
	*A i pfi dzwala-dzwala Nyaṅombe hu nga ḍo dzwala na dzi songo swikaho.
	Tshikwilikwili tshi ṭula tshiṅwauṅwau.
	*Muri u vhavhaho u bva tsindeni.
	*Tshinakaho a tshi yi thambo, tshi no ya thambo ndi mutshinyalo.
2. Mirero ya u tsikeledza siani ḷa zwipfi	*A si halwo lukunda a lu kokomedzwi lwa kokomedzwa lu a ṭhara.
	*U si vhone mbulu we mbumbumbu, mubvamurahu u mbulu yanga.
	*Ndi lumbile lwa Ṇevondo ine u tshewa ya bva mbilana, mbilana ya bva mbilanana.
	*Mulila solo u lila ḷawe.
3. U tambudzwa siani ḷa mbebo	* U beba a si u ka muroho.
	*Mutshetshete wo beba muṭanzwa.
	*Fuyu ḷitswuku a ḷi kundwi tshivhungu.
	*Nyamuvhuya ha shai thando a sa vha mbava ndi muloi.
4. U tambudziwa siani ḷa vhupfiwa hau	*Mueni dzwinga dzau, u litshe vhaṅe vha miḍi dzi khorome zwadzo.
	*Muthu ndi ṅdou ha ḷi muri muthihi/muṅwe fhedzi.
5. U tsikeledzwa lwa u tsitselwa fhasi kha tshitshavha	* A lu khwaṭhi fhedzi luṅunḍu, lu khwaṭha lu na thanda ngomu. *Fhungo muelafobvu na iwe muṅe wa tsimu ḷi ḍo u elavho.

Mirero ndi yone i kutelaho tshenzhemo ya vhuṭali ha vhalala naho vha songo dzhena tshikolo. Vhalala vha a kona u ḡivha zwinzhi na u pfesesa vhutshilo, kutshilele kwa fhethu hune vha ḡiwana vhe hone. Ngauralo mirero ri tea u i vhulunga u itela lushaka lwa matshelo lu ḡaho.

NDIMA YA VHUṄA

MAIDIOMA A TSIKELEDZO YA VHAFUMAKADZI

4.1 MVULATSWINGA

Maidioma a shuma u nakisa luambo nahone a tshi amba nga ṅḁila yo dzumbamaho. Muthu ane a vha mutsinda kha lushaka lwonolwo a nga kongḁelwa u pfesesa zwine ḁiambele ilo ḁa vha ḁi tshi khou amba zwone. Maidioma ha fani na mirero, one a aluwa zwi tshi ya nga fhethu na tshifhinga. Izwi zwi kona u ri ṅea phambano vhukati ha maidioma na mirero. Maidioma ha na tshivhumbeo tsho tou kolokotoho u fana na mirero ine tshivhumbeo tshayo tshi sa tee u shandukisiwa. Guma (1967:68-81) u khwaḁhisedza fhungo ilo ḁa u sa shandukisa tshivhumbeo tsha murero.

Kgope na Moropa (2001:126) vha ḁalutshedza ḁiambele nga u rali:

An idiom is a form of expression, contraction, etc peculiarity of phraseology approved by usage, and often having a meaning other than its grammatical or logical one.

Kha ndima iyi ya tsenguluso ya maidioma i ḁo bvisela ṅḁila dzo fhambanaho he maidioma a shumiswa a tshi khou tsikeledza vhafumakadzi. Kha iyi ndima hu ḁo ṅewa maidioma ane a tsikeledza siani ḁa mbebo, siani ḁa vhuḁfiwa havho, u tsikeledza siani ḁa muhumbulo, u tsikeledza lwa mbonalo ṅamani na maidioma ane a ḁuḁuwedza.

4.2 MAIDIOMA ANE A TSIKELEDZA SIANI ḁA MBEBO

(a) *Matakadza mbiluni ndi ṅwana*

Iḁi ndi ḁiidioma ḁine ḁa ambelwa kha mufumakadzi ane a vha a tshi khou kundelwa nga u vha na vhana. Kanzhi ḁiidioma heli ḁi ambiwa muambelwa a tshi khou tou goḁiwa, musi vhathu vha tshi khou vhona a tshi khou dzhia tshifhinga a sa vhi na vhana. Tshithuḁivha, kha Ṅetshivhuyu (1991:28) u shumisa ḁiidioma ili o ḁi livhisa na Sara ane a khou vhonala a si khou bveledza tshithu muḁani nga murahu ha mbingano yawe na Tshithuḁivha. Muḁwali u zwi vhea nga u rali:

Tshithuḁivha: Muḁi u a takadza naa Sara u si na phosho? A u takadzi na luthihi. Na inwi muḁe ni nga vha ni khou u zwi vhona.

Kuambele ukwu kwo mbo ɔi khwaṭhisa ɔambele ɔine ɔa ri *matakadza mbiluni ndi ṅwana*.

Thyiori ya feminizimu i a lwa na maitele a u tambudza mufumakadzi nga u a shaya mbebo. Milubi (1996:215) u khwaṭhisedza uri thyiori iyi i amba uri muḡini arali hu sa wanali vhana mulandu u songo hwedzwa mufumakadzi fhedzi lune a vhuya a tou swika hune a pandelwa.

(b) ***U sa gonya miri***

ɔidioma ɔi ɔi tou vha phambano ya u gonya miri. U sa gonya miri zwi amba u kundelwa u vha na vhana muṭani. ɔidioma ɔi ndi ɔa tsikeledzo sa izwi ane a khou balelwa u vha na vhana a tshi vha a songo tou zwi funa kana u zwi takalela.

Netshivhuyu (1991:25) u shumisa ɔidioma ɔi musi Tshithuḡivha a tshi khou tshimbila a tshi khou amba e eṭhe a tshi gungulela Sara mufumakadzi wawe ane a khou kundelwa nga u vha na ṅwana:

Tshithuḡivha: (U ambela fhasi) Hezwi zwithu Vhomakhadzi vha khou amba zwone. A hu na na tshithihi tshine tshi si vhe tshone vhunga muḡini hu sa vha na lushie hu sa pfumbi. Zwi ɔi nga na afho Ṭhohoyandou hune ra khou pfulutshela hu ɔo ɔi dzula ho tou ṅoo, u muḡi wa vhavhili sa maivha. Avha Vhomakhadzi u vhuya vha amba nga u rali ndi uri zwi khou vha dina zwa u sa vha hashu na vhana. Nahone kha ndi tou ri zwa hoyu Sara a sa *gonyi miri* sa vhaṅwe, ṅe ndi na minivho? Zwine zwa sumba uri maṭo a shango o lavhelesa ṅe na Sara ri tshi vha na ṅwana wa u thoma? Hone a tshi lavhelesa a lavhelesa vhuḡe vhunga vhatukana vhaṅwe vho vhingaho murahu vho no vha na zwifanyiso zwavho. (*U sedza murahu a dovha a tshimbila*) Zwino uhu u tshivhiwa ha Sara hune makhadzi vha tou amba sa a re na vhuṭanzi zwi ambani? Zwi nga ɔi vha zwi zwone vhunga vhatu vhahulwane vha sa hanedzwi nga yone tshenzhemo ya vhutshilo. Zwino nda ɔo mu dzhena hani Sara kha heli fhungo ɔa u sa beba? Hone ndi tshuwani, ndi musadzi we nda tou mala ndi ɔo... (*E hwi a tshi ṭoḡou swika tsini*).

Tshithudivha u vhilaela uri Sara ndi kale o maliwa fhedzi vhaṭhannga vho malaho murahu khae vho no vha na zwifanyiso zwavho. Mbilaelo idzi dzi khou itwa nga u sa ṭoda u lindela ngauri Sara ho vha hu si kale o maliwa. Tshithudivha u vhona ane a khou kundelwa u vha na vhana hu Sara ene a sa ḍisedzi uri thaidzo huṅwe a i nae naa? Izwi zwoṭhe zwi itiswa ngauri nga mvelele ya Tshivenda zwi dzhiwa munna muṅwe na muṅwe a tshi beba.

(c) **Marumbini a hu na tsha u vhea**

Kha Netshivhuyu (1991:20) nzudzanyo ya liidioma ili *tsha u vhea* muṅwali u vhona hu ṅwana. Ṭhalutshedzo ya liidioma ili li amba uri muṭani a hu na ṅwana ane vha ḍo vhuya vha takulavho kha zwirumbi zwa muleli. Liidioma ili lo buliwa nga Vho Phungo, mme a Tshithudivha vha tshi amba na mukalaha wavho Vho Tshisusu. Muṅwali u zwi vhea nga hei ṅdila:

Vho Phungo: Vha ṅwana vhone vha sa ḍivhi uri hu itiwa mini? Ndi amba ngauri na uyu wa Munzhelele o vhingwaho zwinozwino khouḷa, *o no vhea marumbini!* Zwino uyu u khou kundwa ngani?

Musi vha tshi isa phanda na u gungulela u sa vha hone ha ṅwana, vha vho bula liidioma ḷa u tsikeledza kha sia ḷa u balelwa u vha na vhana.

(d) **Hu si na bindu**

Netshivhuyu (1991:22) u shumisa liidioma ili line ḷa fana na ḷa uri *gole ḷi khou sokou ṭandulukana hu si na bindu*. Bindu, muṅwali u vha a khou amba ṅwana uri miṅwaha i khou ḍi fhela i tshi ya ngeno muḍini hu si na ṅwana o bebiwaho henefho muṭani. Muṅwali u zwi bvisela khagala nga u rali:

Vho Phungo: Ndi amba ngauri vhatu vho ḍi tou hwi ngeno makole a tshi khou ḍi ṭandulukana a tshi ya *hu si na bindu*. U ḍo vhuyavho wa takulavho lini muhalivho wanga?

Thyiori ya feminizimu i lwa nazwo zwa u vhona mulandu wa u sa beba u kha muthu muthihi mbinganoni.

(e) ***Ndi ngwana wa lila wa shaya wa lila***

Liidioma ili li ambiwa musu muthu a tshi khou sasaladza maitete a si avhuḁi kana tshithu tshine muthu a ḁo ri a natsho a vha o sokou tshi ḁanganedza nga u tou ri tenda zwi sa fani.

Sigogo (2002:50) u shumisa liidioma ili lo livhanywa na Vho Jona vhane vha khou ḁoḁelwa musadzi ane a ḁo tea u dzula na vhana vha vhafumakadzi vho ḁuwaho. Vho Jona vha bula uri hezwi vha tshi ri vha khou tou mala uri vha ḁiḁhḁule vha dovhe vha ḁhḁule na vhana ngauri u wana i tshi tou vha *ngwana wa lila wa shaya wa lila*.

Zwi sia zwi tshi amba uri mufumakadzi u ḁo vha a tshi khou dzuliwa nae hu si nga ndavha ya uri u a funiwa, hu tou vha uri mumali a nga ita hani. Muḁwali u zwi sumbedza nga ḁila i tevhelaho:

Vho Jona: Sa izwi vha khou ralo, ḁe ndi na afhioha? Zwi ḁi tou vha u mala wo no thoma wa ḁutshelwa nga musadzi, zwi a dina vhukuma. Linwe ḁuvha mmane u shengedza vhana, iwe u tshi u ambe, e hu funeswa vhana kana vha shengedza mmane wavho vha tshi vshivhela mme avho, u tshi lamula vhana vha ri a ri tsha funiwa nga ḁhani ha musadzi o vhingwaho. Hezwi u tshi ndi vhingwe ndi ḁiḁhḁule ndi ḁhḁule na vhana nga huḁwe u a wana i tshi tou vha *ngwana wa lila wa shaya wa lila*.

Vho Jona vha vhona hu si na hazwo ngauri naho vho mala hu ḁo ḁi vha na thaidzo kha vhana vhavho na onoyo musadzi muswa.

4.3 MAIDIOMA ANE A TSIKELEDZA SIANI LA U AMBA VHUPFIWA HAU

(a) ***U ḁa nga thundu***

Liidioma ili li ambelwa muthu wa mufumakadzi fhedzi ngauri ndi ene a no malwa lwa u bviselwa tshede. *U ḁa nga thundu* zwi amba u bviselwa tshede ya u malwa (lumalo). Nga mvelele ya Tshivenda mufumakadzi u vha a tshi dzhiwa sa thundu yo tou rengiwa. Musi o malwa zwi dzhiwa u pfi ha na zwine a nga amba kana u hanedza kha zwine a pfa zwi sa pfali.

Netshivhuyu (1991:34) u sumbedza Sara a tshi khou vhilaela nga tsheo dze dza dzhiwa zwi tshi kwama ene a songo thoma a kwamiwa. Zwo vhewa nga ndila heyi:

Sara: Zwino zwithu zwa hone zwi itwa nga tshidzumbe? Ndi amba ngauri ndi khou vhudzwa mafhungo o no vhibva. Zwino hu tshi pfi wo *da nga thundu* u tou vhudzwa zwithu zwo dzudzanywaho u siho?

Maitele haya a u dzhiela mufumakadzi tsheo, nga munna, ya zwine zwa mu kwama, vha thyiori ya u dzhiela zwithu thungo a vha tou ima nazwo. Vha *toḁa* vhafumakadzi vha tshi vha vho vhofholowaho kha zwa matshilisano. Vha zwi vhea nga u rali i ndila ya khwiḁe ya u fhedza tsikeledzo nahone, ndi u thoma u vhumba lushaka lwa mbeu yo vhofholowaho.

(b) ***U da nga kholomo***

U da nga kholomo ndi *liidioma* line na lone la amba zwithihi na *liidioma* la u da nga thundu. Thundu hu vha hu khou ambiwa kholomo. Kholomo ndi tshifuwo tsha hayani tshine tsha shumiswavho kha u mala mufumakadzi.

Hammond-Tooke (1993:58) u tikedza muhumbulo wa uri kholomo dzi a shumisiwa kha u mala mufumakadzi nga u rali:

Cattle were the principal medium of exchange, especially in contracting a marriage, their passage from the groom's family to the bride's family legitimized the children, and possession of many cattle allowed a man to acquire many wives (and thus fields), thus increasing his wealth and ensuring him the resources to dispense all important hospitality.

(c) ***U vhudza gona***

Liidioma ili li ambiwa nga muthu ane a khou balelwa u wana muthu ane a nga mu vhudza mafhungo awe. Muambi u vha a khou pfa vhuḁungu lune a vha a si na muthu ane a nga tevhulela mafhungo awe.

Sigogo (2002:20) u shumisa *liidioma* ili musi Vho Nyadenga vhane vha vha mme a Vhulahani vha tshi khou vhudzwa u pfi Vhulahani u khou tea u malwa nga Vho Jona nga swili, ha pfi zwa sa ralo u do tea u tuwa na mme awe.

Vho Nyadenga vho amba nga u rali:

Vho Nyadenga: Nne, na havha mukalaha vha khou itwa nga u divha uri nne a thi na wanga sa izwi anga mafhungo *ndi tshi vhudza gona*. Ngoho arali ndi na vhabebi ndi musi ndi tshi do vha ndi na vhuyo. Zwino hei, ngoho lufu lu a kola ngauri lwo la vha hanga vhothe nda sala ndo sokou tuhutuhu! Nwananga, inwi tendani ngauri nne na inwi ri do tshatshama ri tshi ya u guma ngafhi? Inwi fhumulani nwananga.

Vho Nyadenga sa mufumakadzi a vha a koni u diambela na nwana wavho musi a khou kombetshedzwa u malwa nga mukalaha.

(d) ***U sa divha zwa fhasi ha matombo u si phame***

Liidioma ili li ambiwa musi hu na zwithu zwi khou bvelelaho zwine muambi a vha a sa divhi tshithu. Muambi u vha a tshi divhonela fhasi nga ndila ine a vhona a songo itwa muthu kana a songo dzhielwavho ntha kha zwine zwa khou ambiwa kana u dzudzanywa.

Netshivhuyu (1991:8) u sumbedza Vho Phungo mme a Tshithudivha vha tshi khou amba nga u rali:

Vho Phungo: Thamusi u saina ha hone u fhedza wa newa na ndu ya u dzula. Kana munyanya wa hone u tshi khou itiwa namusi *ri nga zwi divhelani zwa fhasi ha matombo ri si phame*.

Muambi u vha a khou vhona vha si khou toda a tshi pfa kana u divha zwine zwa khou dzudzanywa. Vho Phungo ndi mme a Tshithudivha fhedzi a vha khou divha zwi khou bvelelaho zwo livhanaho na nwana wavho Tshithudivha.

(e) ***U dzulela ngomu sa maño a khuhu***

Liidioma ili li ambiwa musi hu na zwithu zwine zwa khou itea zwo livhana na iwe fhedzi wa vha u sa divhi tshithu nga hazwo. Musi liidioma ili li tshi shumiswa, muthu ane zwa mu livha u a vha a sa divhi tshithu ngazwo ngeno vhatu vho no fhedza u mu langana.

Muñwali Sigogo (2002:35) u shumisa liidioma ili o li livhanya na Vhulahani ane a khou vhona khonani yawe Lungano a tshi nga u divha zwiñwe nga hae. Vhulahani o do bula mafhungo a uri “Hafhu khonani ndi Vhomavhulahise, nne ndi do vha *ndo sokou dzulela ngomu sa maño a khuhu*”.

Izwo zwo vha zwi tshi khou sumbedza uri khonani yawe Vhulahani o no mu dzhiela tsheo kha mafhungo e a vha a khou amba na Vhangani.

(f) ***Dzi sia murafhi dza luma muvhoni***

Dzi sia murafhi dza luma muvhoni ndi liambe le line la amba musi muthu ane a khou vutshelwa kana u lwiwa nae ngeno a si ene we a ita vhukhaki.

Muñwali Sigogo (2002:18) u shumisa liidioma ili o li livhanya na Vho Masuwanyise musi vha tshi vho semana na Vho Nyadenga. Tsemano iyi i khou da nga musi Vhulahani a tshi hana musi a tshi khou fhiwa mukalaha Vho Jona uri vha vhe munna wawe. Vho Nyadenga vho do amba hezwi:

Vho Nyadenga: Muñe wanga, naa dzi tshi vho nga *dzi vho sia murafhi dza luma muvhoni*? Nne ndo tshinya mini? Naa zwauri uyu ñwana o ambiswa vho mmbudza naa? Vha khou zwi vhona Vho Makhadzi uri hoyu muthu ndi musadzi u a kona u diambela ene muñe.

Kha nyimele hei, zwi tou vha khagala uri tsikeledzo i khou itea kha mme na ñwana. Vhothe a vha na vhupfiwa kha tsheo dzine dza khou dzhiwa. Vho Nyadenga vho vhudzwa u pfi vha khou ima na ñwana ngauri vha a divha khotsi awe ane a mu pfa vhukhwiñe u fhura Vho Masuwanyise.

Thyiori ya Makisizimu i hanedzana na muhumbulo wa u tsikeledza vhañwe, i tikedza uri ane a khou tsikeledziwa u fanela u swika hune a dilwelwavho. Ha tei u sokou peta zwanda a fhumula (Milubi, 1996:214).

4.4 MAIDIOMA ANE A TSIKELEDZA SIANI LA MUHUMBULO

(a) ***U vha vhadenya***

Thalutshedzo ya liambe ili ndi u lowa. Hu na mañwe maidioma ane a vha pfanywa kana a ambaho zwi no fana naño. Maidioma ayo ndi a tevhelaho:

**U buba u songo t̄ohola*

**Ndi vhahulwane*

**Vha a silinga*

**Vha a tota*

Sigogo (2002:15) u shumisa liidioma ili o li livhisa kha Vho Masuwanyise musi vha tshi khou kuḁana nga tshavho malugana na u malwa ha Vhulahani a tshi ḁo vha a khou vha mufumakadzi wa Vho Jona. Vha khou tshuwa uri vha nga vha vhahulwane, hezwi vhasadzi vha tshi sokou tuwa. Vha dovha vha tshuwa uri t̄hañwe na Vho Tshinakaho hu pfi *vha a silinga*.

U ya nga Netshivhuyu (1882:47), liidioma ili lo shumiswa lo livhanywa na Vho Mary mme a Sara nga murahu ha musi Tshithuḁivha o t̄angana na Sara o ḁihwala. Vho Phungo vha amba nga u rali:

Vho Phungo: O vha a tshi ḁo kundwa ngani vho sala vha tshi vhofoholowa nga dzone t̄honi. Hafhu hafhaḁa kha vho Mary vho denyefhala.
Zwino zwo ralo u vhuya hani?

Muthu ane a vha a tshi khou ambelwa u lowa, u vha a khou vhaiswa muhumbuloni zwa dovha zwa vhaisa na muḁa woḁhe. U lowa zwi ambelwa vhafumakadzi fhedzi u fhira vhanna. A ri pfi hu tshi ambelwa khotsi a Sara. Hu ambelwa mme awe Vho Mary, a ri pfi hu tshi ambelwa khotsi awe saizwi e ḁwana wavho vhoḁhe.

(b) ***U vha tshovholo***

Tshovholo hu ambiwa muthu a no sema nga maanḁa, kanzhi muthu a no semana hu ambelwa mufumakadzi.

Netshivhuyu (1991:32) u ola Sara sa mufumakadzi wa tshovholo, ngeno a sa koni na u ḁiambela musi a tshi khou vhaiswa. Vho Tshililo vhane vha vha mufumakadzi muḁuku wa Vho Tshiḁuku vha amba mafhungo haya vha tshi khou tou mu zwifhela.

Vho Tshililo: A, a ni vha divhi Vho Mutunduzha inwi. I do vha i nowa yo tou ita hani ine vha kundwa u i rembulusa, zwino a hu nga do dina ene musadzi wanu a tshi vho hana? Ra vho do vha ro sokou netisa mukalaha wa vhatu nga ndila. Hafhu musadzi wanu haano maduvha *ndi tshovholo* kana ndi u kulela?

Kuambele ukwu ku ita uri muthu ane a khou ambelwa a pfe a tshi vhaisala muyani wawe.

(c) ***U vhona vhudzadze ha tswina***

Liidioma ili li tou amba uri muthu u do vhona zwine a sa athu u zwi vhona na divha na lithihi, nahone u do vha a khou vhona zwithu zwine ha athu u zwi vhona na divha na lithihi kana zwi sa vhonwi nga mafo a muthu.

Netshivhuyu (1991:42) u shumisa liidioma heji a tshi li livhisa kha Sara musi Tshithudivha o wana vhurifhi vhu bvaho ha madzhisitirata a tshi khou tshuwa uri Sara u do vha o mu hwelela. Tshithudivha u bula uri Sara *u do vhona vhudzadze ha tswina* arali a mu farisa.

Maipfi aya o bulwa nge Tshithudivha a vha o dinalea. Muambelwa u a tshuwa na u dada musi a tshi vhudzwa u pfi *u do vhona vhudzadze ha tswina*, zwithu zwine zwi vha zwi sa tanganiwi nazwo.

4.5 MAIDIOMA ANE A TSIKELEDZA LWA NAMA

(a) ***U bvuvhula***

Liidioma ili li amba u rwa hu si na u londa. Izwi ri zwi vhona musi Tshithudivha o vha na khudano na Sara mufumakadzi wawe. Vhabebi vha Sara ndi musi vho ya ha Tshithudivha u todou pfa uri vha lwelwa mini. Tshithudivha o vha a tshi toda u rwa musadzi wawe phanda ha vhabebi vhawe.

Tshithudivha o zwi amba nga heyi ndila:

Tshithudivha: Nahone gonyani Tshonowa mapholisani kana ndi ni bvuvhule zwino (Netshivhuyu, 1991:37).

Musi muthu a tshi tou bvula muñwe zwi vha zwi si zwavhuḍi; a zwi sumbedzi ṭhonifho na lufuno.

(b) ***U vhundulela***

Netshivhuyu (1991:40) o shumisa ḷiidioma ḷi a tshi khou sumbedza nyimele ye Sara a vha e khayo. ḷiidioma ḷi ḷi amba u rwa hu si na u londa. Sara o vha o rwiwa vhukuma lwe na mme awe zwa vha ṭhavha vhukuma vha vhuya vha bula hezwi:

Vho Mary: Ni vha vhudze hohu u sokou rwiwa haṅu. A, vhone vhe ndi a sokou *u vhundulelwa ṅwana*.

Dzikhakhathi na u sa ṭhonifha pfanelo dza vhañwe ndi zwine thyiori ya feminizimu i si zwi takalele ngauri thyiori iyi i dzhiela ṅṅha uri munna na musadzi vha a eḍana. Zwa sia zwi tshi amba uri vhafumakadzi na vhone vha tea u dzhielwa ṅṅha sa vhanna. Milubi (1996:215) u ombedzela uri thyiori ya feminizimu i bula uri munna na musadzi vha a eḍana.

(c) ***U likita***

U likita zwi amba u rwa muthu nga ṅḍila ine muthu a rwiwa hu si na u pfela vhuṭungu.

Netshivhuyu (1991:40) u shumisa ḷiidioma ḷa *u likita* musi Vho Mary vha tshi khou pfa khakhathi ine ya vha vhukati ha Tshithuḍivha na Sara vhe mapholisani. Vho Mary vho ḍo bula fhungo ḷa uri ṅwana wavho u khou sokou dzulela u likitwa nga Tshithuḍivha. U zwi amba nga ṅḍila hei:

Tshithuḍivha: Itshi *tsho mu likitisaho* vhone a vha tshi ḍivhi? Nahone ndi nga ni dovha henefha phanḍa ha vhabebi vhaṅu.

(d) ***U khakhela muthu***

Kha Netshivhuyu (1991:38) muñwali u shumisa ḷiidioma ḷi zwi tshi sumbedza u ṭoḍa u rwa muthu. Tshithuḍivha o amba izwi musi a tshi ṭoḍa u rwa Vho Mary mme a Sara. U zwi amba nga u rali:

Tshithuḍivha: Vho Mary, vha tou nṅdivhesesa zwavhuḍivhuḍi nṅe kana vha tou pfa? Ndi ḍo bva *ndi tshi khakhelana na vhone*.

Thyiori ya Makisizimu a i tendelani na zwithu zwa mabulayo kana zwa dzikhakhathi (Milubi, 1996:214).

(e) U vha na tshibonda

Liidioma ili li ambelwa muthu ane a dzulela u rwa musadzi lu si na musi nga maanda.

Vho Jona vhe vha vha vha vha tshi sokou tutshelwa nga vhasadzi ho vha hu nga nthani ha tshibonda. Vhafumakadzi vho vha vho no neta nga u dzulela u rwiwa lu sa fheli.

Muñwali Sigogo (2002:60) u zwi sumbedza nga u rali:

Vhulahani: (A tshi khou sea) Xaxaaee! Aatshi! U selwa mmanga, muthu u a sokou selwa a sa athu u malwa. Muñheiwana u tshe ñwana wa tshikolo ha athu u mala. Izwo ndi izwo zwanu inwi. Ngoho nne hejo la u koloñwa u vhingwa kha nne li vho nga ndi lone. Ndi vho nga ndo no vha na mbilu mbili. Hafhu tshine tsha khou nndina vhukuma ndi uri havho Vho Tshinakaho, ndi amba havha mammbonisa kule, vha nga vha vha na zwine vha khou nzumbela. Hezwi musi ndo edela, ndi a ñivhudzisa mbudziso dzine dza kunda na muñhaduli, ndi amba na phindulo. Vho Tshinakaho a vha khou tenda u mmvisela khagala lini. Musi ndi tshi vhudzisa uri avha vhañwe vhasadzi vho tuwiswa nga mini vha tshi tou sia vhana. Nne ndi vho ofha uri liñwe ñuvha vha nga vha vhe *mukalaha wa tshibonda* kana lwone lulindo. Vhonani vhana vha havhala muthu ndi vhone vhe nne nda vha ndo tea ndi tshi khou malwa nga muñwe wavho. Nne kha nne ya sa raha i ño ñadza. Nñhu khea!

Vhulahani u vho vhonala sa muthu ane a khou ofha u ño maliwa nga muthu ane a rwa mufumakadzi.

4.6 MAIDIOMA ANE A TUTUWEDZA VHAFUMAKADZI SIANI LA ZWA MBEBO

Khethekanyo yo fhiraho yo ombedzela maidioma ane a shela mulenzhe kha tsikeledzo ya vhafumakadzi tshitshavhani. Honeha, hu na maidioma ane a

tuṭuwedza vhuvha ha vhafumakadzi. Naho maidioma aya a si tshone tshipikwa dendele tsha ngudo ino, zwo tea u a sumbedza.

(a) ***Maidioma a tevhelaho ndi ane a shuma u tuṭuwedza vhafumakadzi zwiḥulusa arali o vha na tshikhala tshilapfu a sa bebi***

Maidioma aya a re afho fhasi ndi ane ṭhalutshedzo dzao a amba u vha na thumbu.

- U gonya miri
 - U vhifha muvhilini
 - U ḍihwala
 - U vha muimana
 - U vha muthu wa thovhela
 - U pfukhiwa
 - Tshiṅwe tsho wela tshiṅweni

Maidioma aya oṭhe musi a tshi ambelwa kha mufumakadzi u a pfa o huliswa nahone zwi a mu takadza vhukuma.

(b) ***Maidioma ane a tuṭuwedza vhafumakadzi siani ḷa lunako***

Hu na maidioma ane musi a tshi ambiwa mufumakadzi a setshelela kana a pfa o takala na zwiḱunwe.

- Uyu u tou vha ṭhase
- U tou vha ṅaledzi
- U tou vha ḍuvha
- U dzuvha ḷa u naka
- U nga u ṭamba nga mafhi

(c) ***Maidioma ane a tuṭuwedza u sa neta kana u konḍelela***

Milubi (1996:168) u ṅwala maidioma ane a tuṭuwedza zwiḥulusa musi mufumakadzi a tshi vha a tshi khou ṭangana na zwi konḍaho vhutshiloni hawe. Arali mufumakadzi a vhuya a shumisa ḷidioma ḷo, u a pfa o tuṭuwedzea. Tsumbo dza maidioma ayo ndi dzi tevhelaho:

- U dzwinga dza khwaṭha > Zwi amba u ita zwithu nga nungo dzoṭhe.
- U rudza mbilu > Zwi amba u sa tsha vha na mbilaelo
- U sa i sa mbilu kule > Zwi amba u sa vhlaela nga zwithu.
- U vha na tshivhindi > Ndi u sa vha na nyofho.

Zwine zwa amba uri Tshivenda: Mufumakadzi u fara lufhanga ngavhuhali. Mufumakadzi u dzhiwa sa muhaga musi ho vhifha.

4.7 MVALATSWINGA

Maidioma ndi avhuḍi vhukuma ngauri a amba nga ndila ine a iho khagala. Kuambeke uku ku ita uri muthu ane a vha a si wa luambo ulwo, a kondelwe u pfesesa zwine zwa khou ambiwa. Nga u sa ḍivha, muthu a si wa lushaka lwa hone a nga dzhia zwine zwa khou ambiwa zwo tou ralo nga ndila ye zwa buliswa zwone.

Maidioma e a shumiswa a ḍo vhekanywa zwavhuḍi zwi tshi ya nga thero dze dza ṅewa.

Thero	Liidioma
1. Maudioma o no tsikeledza kha zwa mbebo	* Matakadza mbiluni ndi n̄wana.
	*U sa gonya muri
	*Marumbini a hu na tsha u vhea
	*Hu si na bindu
	*Ngwana wa lila, wa shaya wa lila
2. Maudioma ane a tsikeledza siani ɭa v̄hupfiwa hau	*U ɖa nga thundu
	*U ɖa nga kholomo
	*U v̄hudza gona
	*U sa ɖiv̄ha zwa fhasi ha matombo u si phame
	*U dzulela ngomu sa māno a khuhu
	*Dzi sia murafhi dza luma muvhoni
3. Maudioma a u tsikeledza siani ɭa muhumbulo	*U vha v̄hadenya
	*U vha tshovholo
	*U v̄hona v̄hudzadze ha tswina
4. Maudioma ane a tsikeledza lwa n̄ama	*U bvuvhula
	*U v̄hundulela
	*U likita
	*U khakhela muthu
	U vha na tshibonda
5. Maudioma ane a t̄ut̄uwedza siani ɭa zwa mbebo	*U gonya miri
	*U v̄hifha muvhilini
	*U ɖihwala
	*U vha muimana
	*U vha muthu wa thovhela
	*U pfukhiwa
	*Tshin̄we tsho wela tshin̄weni
6. Maudioma ane a t̄ut̄uwedza siani ɭa lunako	*U vha t̄hase
	*U vha n̄aledzi
	*U vha ɖuv̄ha
	*U vha dzuv̄ha
	*U t̄amba nga mafhi
7. Maudioma a u t̄ut̄uwedza u kon̄delela na u sa fhela mbilu	*U dzwinga dza khwaṭha
	*U rudza mbilu
	*U sa isa mbilu kule
	*U vha na tshivhindi

NDIMA YA VHUTANU

MVULATSWINGA

5.1 MARANGAPHANḐA

Ndima iyi yo ḑisendeka kha zwe zwa wanala kha ndima dzoṭhe malugana na mirero na maidioma e a shumiswa kha u tsikeledza na u dzhiela fhasi vhatu vha tshifumakadzini. Ndi kha ndima yeneyi hune ra ḑo wana manweledzo a ndima dzoṭhe, mawanwa na themendelo dza ṭhoḑisiso yo itwaho. Mawanwa aya o kuvhanganyiwa ho shumiswa ngona ya phuraimari na ngona ya sekondari. Ngona ya sekondari ndi ine ya vha na mawanwa e muṭoḑisisi a tou vhala maṅwalwa o fhambanaho khathihi na u tou shumisa nḑivho ine muṭoḑisisi a vha nayo. Hu ḑo katelwa na phendelo ya mafhungo a ṭhoḑisisi nga u angaredza.

5.2 MANWELEDZO

Ndima ya u thoma yone yo angaredza zwine ṭhoḑisiso ya vha zwone musi ro sedza mutheo wa ṭhoḑisiso, thaidzo ya ṭhoḑisiso, tsenguluso ya maṅwalwa, tshakha dzo fhambanaho dza u tambudza, mutheo wa thiyori, ngona ya ṭhoḑisiso, tsenguluso ya mafhungo, ndivho na zwipikwa zwa ṭhoḑisiso, kusaukanyelwe kwa maṅwalwa hu tshi katelwa na ndeme ya ṭhoḑisiso.

Ndima ya vhuvhili yo ḑisendeka kha tsenguluso ya maṅwalwa. Ndima iyi i dovha ya bvisela khagala vhaṅwali vho fhambanaho uri vha ri mini nga mirero na maidioma ane a tsikeledza vhafumakadzi nga maṅḑa ho sedzwa mvelele ya Tshivendḑa. Muṭoḑisisi o vhala maṅwalwa o fhambanaho ane a mu bvisela khagala tshakha dza ḑirama, manweledzo a bugu dza ḑirama dze muṭoḑisisi a tou a topola, thiyori ye a i shumisa na tshakha dza hone.

Ndima ya vhuraru yone yo sumbedza mirero ye ya shumiswa kha u tsikeledza vhafumakadzi. Mirero iyo yo tou topolwa kha bugu dza ḑirama dzo tou topolwaho kha maṅwalwa a ḑirama khathihi na maṅwe maṅwalwa ho sedzwa masia manzhi a u tambudza. Muṭoḑisisi o ḑi sumbedzavho zwiṭuku mirero ine ya ḑi ṭuṭuwedza na u maṅḑafhadza vhafumakadzi.

Ndima ya vhuṅa yo ḡisendeka kha maidioma ane a shuma u tsikeledza na u sedzelaḡhasi vhathu vha vhaḡumakadzi. Maidioma ayo na one o bviswa kha maḡwalwa o fhambanaho na maḡwevho o ḡwaliwaho nga vhaḡwe vhaḡwali vho fhambanaho. Maidioma ayo o sumbedzwa kha masia manzhi a u tambudza. Yeneyi ndima i ḡi dovha ya vha na maidioma ane a kona u tuṡuwedza vhaḡumakadzi.

Ndima ya vhuṡanu yone yo tou nweledza ndima ya u thoma u swika kha ndima ya vhuṡanu. Hei ndima, i vha yo ri farela mawanwa a tuḡḡisiso yo itwaho khathihi na themendelo ya zwe zwa vha zwi khou tuḡḡisiswa.

5.3 MAWANWA

Mawanwa a heyi tuḡḡisiso o ḡisendeka kha masia mavhili. Masia ayo ndi sia ḡa matshilisano khathihi na sia ḡa mveledziso ya luambo. Hu na zwinzhi zwe muṡḡḡisisi wa iyi ngudo a zwi wana zwi elanaho na mirero ine ya tsikeledza vhaḡumakadzi. Ha ḡi dovha ha vha na zwinzhi zwine zwa elana na maidioma ane a tsikeledza vhaḡumakadzi.

5.3.1 MAWANWA A SIA ḡA MVELEDZISO YA LUAMBO

- Mirero kha luambo i shuma kha u nakisa luambo na u lu pfumisa siani ḡa maipfi. Musi muthu a tshi khou amba a tshi dzhenisa na mirero na maidioma zwi ita uri luambo lu vhe lu ḡifhaho nahone luambo ulwo lu ḡo vha lu tshi dzhiwa sa lwa ḡṡha vhukuma nga ḡṡhani ha u shumiswa ha mirero na maidioma vhuvhili hazwo.
- Ngudo iyi i dovha ya ita uri ri kone u khethekanya mirero yo dzudzanywa u ya nga tshakha dzo fhambanaho. Tsumbo, ri vho kona u vhona mirero ine ya tuṡuwedza na u khuthadza, mirero ine ya kaidza zwithu zwi si zwavhuḡi, mirero ya u kaidza tshiṡuhu, vhumbulu na zwitshele, mirero ine ya vha na vhushaka na vhathu, mirero i no holedza na u rovhedza, mirero ine ya nyadza na u ḡihudza, i elanaho na zwa mupo, mirero i no amba nga zwipuka na zwikhokhonono, mirero i no amba nga zwipiḡa zwa muvhili wa muthu na ine ya sumbedza khuliso. Musi muthu a tshi shumisa mirero iyi kha luambo, mvelele ya lushaka lwonolwo i vha yo huliswa vhukuma.

- Musi muthu a tshi khou shumisa maidioma kha luambo, zwi tou n̄an̄isa u ita uri luambo lwa hawe a d̄ihudze ngalwo. Maidioma a dovha a d̄ahedza muthu ane a si vhe wa luambo lwonolwo. Arali muambi a shumisa l̄idioma l̄ine l̄a nga *hu na makole*, uyo ane a si vhe wa luambo lwa Tshivenda a tshi pfa hu tshi pfi hu na makole, u d̄o wana muthada i khou t̄ingaṅga i tshi sedza makoleni u t̄oda vhona uri ndi ngoho naa mvula i nga vha i tshi t̄oda u na kana a tshi d̄o vha a tshi khou t̄oda u vhona uri makole a hone o d̄ala lungafhani.
- Maidioma a dovha a kona u nakisa luambo nga u amba zwi vhavhaho, zwi pfisaho vhuṅungu nga n̄dila ine zwa vho sala zwi tshi vho nga a zwi vhai si kana a zwi tou pfisa vhuṅungu nga u ralo. Luambo lu vha lu khou shumiswa lwa tshidele sa tsumbo: *Nwana o bata nzie*, n̄wana musu o vhudzwa u pfi o bata nzie ngeno o wa, u vuwa a tshi khou setshelela lune a vha o no kaṅudza u lila musu o ralo u wa. Kha n̄wana u vha a khou zwi dzhia u nga a tshi vuwa fhasi u d̄o wana a na nzie tshandani.

5.3.2 MAWANWA SIANI LA MATSHILISANO

- Mirero na yone i a shumiswa kha zwa matshilisano. Hu na mirero ine arali yo shumisiwa zwavhuḍi hu a vha na u khwaṅhisana kha zwa matshilisano vhukati ha vhatu na lushaka lwonolwo.
- Murero u no nga *fhungo l̄ielafobvu na iwe muṅe wa tsimu l̄i d̄o u elavho, kule ndi hu si na wau, vhana vha khotsi vha kovhana t̄hoho ya nzie, khangala mbili a dzi dzuli muna muthihi* na miṅwe minzhi i a khwaṅhisa vhushaka na kutshilele kwavhuḍi kha vhatu.
- Miṅwe mirero musu yo shumiswa i a fhaṅa matshilisano ngeno miṅwe mirero i tshi nga kha d̄i sia yo pwasha matshilisano. Murero u ngaho *muvhuda a u na zwilalo zwivhili* u nga thusa u shumisa muthu nga maand̄a wa munna kha maitete a si avhuḍi a u shavha muḍi wawe. Zwi nga thusa kha u mu tsivhudza uri miḍi nga mivhili a nga si i kone i d̄o mu balela. Murero u ngaho *vhuhadzi ndi n̄ama ya thole ya fhufhuma ri a fhunzhela*, murero uyu u nga tshinya matshilisano musu hu na muṅwe ane a khou kombetshedzea u dzula fhethu hune a khou tambudzwa na u vhai swa tshifhinga tshoṅhe,

mutambudziwa a tshi khou tou kondelela sa izwi o vhudzwa u pfi vhuhadzi ndi nama ya thole ya fhufhuma ri a fhunzhela, a vhuya a nga a sa lovha kana u farwa nga malwadze a no diswa nga dzimbilaelo.

- Maidioma na one a a fhaṭa matshilisano musi a tshi khou shumiswa zwavhuḍi kha luambo. Sa tsumbo: *Ho ṭangana vhathu vha madele mapfani*, zwi vha zwi khou ambelwa kha vhathu vha fanaho zwa ita uri vhathu avho vha vhe vha shumaho nga vhuhulu nahone vha na nyandano
- Thyiori ya feminizimu, zwine ya amba hunzhi i vha i tshi ṭuṭuwedza u farana zwavhuḍi ha vhathu, u shumisana na u pfesana hu si na hune ha wanala muṅwe a tshi dzhielwa nṭha u fhira muṅwe. Vhanna vha tshi tea u pfesana vhathu vha vhafumakadzi sa vhathu na u vha ṭhonifha. Nga u ita zwenezwo, zwi khwaṭhisa matshilisano.

5.4 THEMENDELO

Ndivho ya ṭhodisiso iyi ndi ya u sengulusa mirero na maidioma ane a tsikeledza vhafumakadzi kha lushaka.

Themendelo dzi re afho fhasi dzo disendeka kha mafhungo o wanalaho kha ṭhodisiso iyi.

- Kha sia ḷa zwa miṭani, kha hu vhe na u shanduka ha kuhumbulele na kudzielwe kwa zwithu ro zwi livhisa kha vhanna na Vhomazwale, mufumakadzi a dzhiwe sa muthu ane na ene a tea u vha na vhupfiwa. Vhanna vha si dzhie vhafumakadzi sa thundu yo tou rengiwaho ye ya bviselwa tshelede. Vhafumakadzi na vhone vha fariwe sa vhathu.
- Kha hu vhe na mirero na maidioma ane a si ṭuṭuwedze vhanna kha u tambudza vhafumakadzi na vhana vhavho. Hezwi zwi nga ita uri hu vhe na mulalo na vhudziki miṭani. Mirero na maidioma aneo ane a ḍo vha a khou shumiswa a si vhe a u tsikeledza, zwi ḍo kona u vha humbudza uri zwine vha khou ita zwo khakhea. Zwi nga vha zwavhuḍi arali hu nga vha na ndinganelo ya maidioma na mirero kha vhanna na vhafumakadzi.

- Muhasho wa Nyandadzamafhungo arali u tshi nga ita uri hu anḡadziwe matambwa kha dzithelevisheni na dziradio hune ra ḡo vha ri khou vhone kana u thetshesela matambwa kana zwiḡori zwine zwa vha zwi khou maandafhadza vhafumakadzi, ḡhaḡwe nga u ita zwenezwo, nḡila ine vha fariwa ngayo miḡani na zwiḡshavhani yo vha i tshi nga shanduka.
- Mufumakadzi kha a tendelwe u amba vhuḡfiwa hawe, lune arali a tshi ḡoḡa u amba na muthu ane a pfa a tshi mu takalela lwa u ḡoḡa u dzula nae sa munna wawe, a songo pfa a tshi iledzwa nga murero une wa amba uri *khuhu ya phambo a i imbi mutsho*. Hune mufumakadzi a ḡoḡa u dzhia tsheo kha zwine zwa mu kwama, kha a tendelwe u ambe kana u sumbedza vhuḡfiwa hawe.
- Muhasho wa Pfunzo kha u simese u ita uri luambo lwa ḡamuni lu dzhielwe nḡha nga nḡila ine lwa vha lwone luambo lune lwa tewa nga u shumiswa zwikoloni sa lwone luambo lwa u thoma kha mugudi muḡwe na muḡwe. Hezwi zwi nga ita uri vhaḡudi vha kone u shumisa mirero na maidioma a lushaka lwa havho na u kona u a pfesesa khwiḡe. Ngauralo luambo lu ḡo vha lwo vhuḡngea khathihi na mvelele ya lushaka lwonolwo.
- Kha hu vhe na maidioma na mirero ya u funza vhatu nga ha u sa tambudzwa ha vhafumakadzi na vhana, uri u tambudzwa uho hu fhele musi hu tshi khou shumiswa mirero na maidioma, ngauralo hu ḡo vha na u kaidza mabulayo khathihi na u fhuḡudzea ha u lozwea ha vhuḡshilo ha vhatu
- Muhasho wa zwa Mulayo na Vhulamukanyi kha u khwaḡhise tshandḡa kha vhuḡkando vhune ha tewa u dzhielwa muthu ane a tambudza vhaḡwe. Arali tshigwevho tsha vha tshi vhavhaho, na vhatambudzi vha vhaḡwe vha nga fhuḡudzea.
- Mvelele kha i tende u shanduka na tshifhinga naho tshanduko i tshi vavha. Arali nga mvelele ya Tshivenḡa hu tshi pfi *munna ndi nḡou ha ḡi muri muthihi fhedzi*, hu ḡo anda mabulayo khathihi na malwadze musi muthu a tshi khou funa vhafumakadzi vhanzhivhanzhi a tshi khou ḡiimelela ngauri munna ndi nḡou ha ḡi muri muthihi. Lushaka kha lu tende uri malwadze a ngaho HIV na AIDS a hone a a vhuḡlaha, lu dovhe lu tende u tshimbila na tshifhinga, zwi nga lamulela lushaka.

- Muhasho wa Pfunzo kha u tūtuwedze Vhoradzipfunzo/Vhoraakhademi uri vha n̄wale dzibugu dza u kuvhanganya mirero na maidioma nga u angaredza, hu songo tou sedzwa mirero na maidioma ane a tsikeledza vhafumakadzi lini, musi ho itwa nga u ralo zwi ḡo thusa uri luambo lu vhe lwo vhulungeaho nahone na lushaka lu ḡo kona u ḡiḡongisa nga luambo lwalwo zwavhuḡi.
- Ngudo iyi nga u angaredza yo sumbedza uri hu na mirero na maidioma ane a tsikeledza na u sa dzhiela n̄ḡha vhafumakadzi. Hu kha ḡi vha na figara dza muambo dzine dza nga ḡifanyisi, ḡimethafore, ḡiedzamuthu, ḡikaluli, muhoyo, tshigoḡo na dziḡwevho dzine muḡoḡisisi ha ngo guma afho, muḡwevho a nga i sa phanda na u ita ḡhoḡisiso a sengulusa zwe zwa siedzwa.

5.5 PHENDELO

Mirero na maidioma ndi zwithu zwavhuḡi kha lushaka. Musi hu tshi shumiswa mirero yeneyo na maidioma eneo, zwi vha zwithu zwi bvukululaho nḡivho zwihulusa muthu a tshi ḡoḡisisa uri murero uyo kana ḡiambele iḡo ḡi amba mini. Honeha zwi vha zwavhuḡi arali zwi tshi khou shumiswa muhumbulo u si wa u ḡoḡa u vhaisa muḡwe, zwi tshi shumiswa tshivhangalelwa hu u nakisa, u ḡongisa kana u ḡoḡa u ḡihudza nga luambo lwau. Ndi khaedu kha lushaka lwa musalauno lune lu si ḡoḡe u ḡiḡongisa na u ḡikukumusa nga luambo lwa halwo. Mirero na maidioma kha ri zwi shumise nga ngona.

BUGUTSHUMISWA

- Best, J.W. 1970. *Research in Education*. New Jersey: Prentice-Hall, Inc.
- Bless, C, Higson-Smith Ashraf Kagee. 2009. *Fundamentals of Social Research Methods: An African Perspective*. South Africa. Juta & Co. Ltd.
- Cresswell, J.W. 1994. *Research Design: Qualitative, Quantitative and Mixed Research Methods Approaches*. London: Sage.
- Cooper, L. 1967. *Aristotle on the Art of Poetry*. Khaca: Cornell University Press.
- De Vos, A.S. Fouche and Delport, 2005. *Research at Grass Root Level*. Pretoria: J.L Van Schaik Publishers.
- Guma, S.M. 1967. *The Form, Content and the Technique of Traditional Literature in South Africa*. Pretoria: J.L. Van Schaik Publishers.
- Gordon, R.G. 1999. *Research and Treatment*. Guilford Press.
- Grabam, H. 1993. *Die Gesetze*. Hammurabis, Egypt.
- <http://www.amazoncastle.com/feminist/ecocult.shtm>:2004.April 28.Semantics of female devaluation in Igbo Proverbs Periodicals: African Study Monographs.
- Hornby, A.S. 1997. *Oxford Advanced Learners 'Dictionary*. London: Oxford University Press.
- Khuba, E.A. 1993. *A Descriptive Study of the Proverbs Concerning Administrative and Family Life in Luvenda*. Sovenga.
- Khuba, E.A. 1985. *The Proverbs as a Mirror of the Vhavenda Culture and Philosophy*. Unpublished Master's Dissertation. Sovenga: University of the North.
- Kgope & Moropa, C.K. 2001. *African Folklore Reader for Trapfo E-H/Traprog-G*. Pretoria: University of South Africa.
- Krappe, A.H. 1930. *The Science Folklore*. London: Methuen & Co.

- Kobus, M. 2011. *First Step in Research*. Pretoria: J.L. Van Schaik Publishers.
- Kumar, 2005. *Research Methodology: A step-by-step Guide for Beginners*.
- Longworth, R. 1973. *The Design of Drama*. West Haven, Conn: Pendulum Press.
- Madima, E.S. 1956. *A si ene*. Pretoria: J.L. Van Schaik Publishers.
- Maumela, T.N. 1954. *Elelwani*. Pretoria: J.L. Van Schaik Publishers.
- Mafela, M.J. & Raselokoane, R.N. 1996. *Dza Makhulukuku*. Pietersburg: NAM Publishers.
- Mampwe, T.C., Muthige, M.G., Dagađa, M. & Ndlovu, R.L. 2012. *Masana a Luambo*. Louis Trichardt. Mount Knowledge Publishers.
- Maumela, T.N. 1954. *Elelwani*. Pretoria: J.L. Van Schaik Publishers.
- Meider, W. 1993. *Proverbs is Never of Season, Popular Wisdom in the Modern Age*. London: New York.
- Milubi, N.A. 1996. *Ngoma ya Vhatei*. Pietersburg: NAM Publishers.
- Milubi, N.A. 1986. *Mukosi wa lufu*. Pietersburg: NAM Publishers.
- Netshivhuyu, M.J. 1991. *Tshithuđivha*. Pretoria: J.L. Van Schaik Publishers.
- Nevhuđalu, M., Mampwe, T.C., & Mmbi, M.N. 2015. *Bangakupalula Gaidi ya Luambo*. Thohoyandou: New Production.
- Obododimma, O. 1998. *The Semantic of Female Devaluation in Igbo Proverbs*, Periodical: African Study Monograph.
- Project PAVE, no date. 6 types of abuse ([http://www.projectpave.org/6-types of abuse](http://www.projectpave.org/6-types-of-abuse)). Retrieved on 2015-05-15.
- Sabbaaha, N.A. & Kritzinger, M.S. 1968. *English Proverbs and Expressions with Afrikaans Equivalent*. Pretoria: J.L. Van Schaik Publishers.
- Sengani, T.M. & Mafela, M.J. 1986. *VENDA only study guide for VEN303-L*. University of South Africa. Pretoria: Muckleneuck.

- Sengani, T.M., Mafela, M.J., Raselekoane, R.N. & Tshamano, W.N. 1984. VENDA Study Guide for VEA100H. University of South Africa. Pretoria: Muckleneuk.
- Sigogo, N.E. 2002. *La ɗa hafha ʒi a kovhela*. Pietersburg: NAM Publishers.
- Sigogo, N.E. 1995. *Ho felwa nnyi?* Pretoria: Kagiso Publishers.
- Terre Blance, M.T. Durkheim, K., Painter, D. 2006. *Research in Practise*. South Africa: University of Cape Town Press.
- Uzoma, A. *Igbo Proverbs*. Selected African Proverbs Book, 24 June 2014. Bookbaby.
- Wolfgang & Dundes, A. 1981. *The Wisdom of Many Essays on the Proverbs* Library of Congress of Cataloguing in Publication Data. United States of America.